

Vreemde cultuur-invloeden in Friesland gedurende den Kloostertijd

Door NANNIE OTTEMA

INLEIDING.

Over de cultuur-invloeden, die „Friesland tot de elfde eeuw” van buiten af bereikt en beïnvloed hebben, zijn wij sedert het verschijnen van het boek van dien naam, uitgegeven bij de herdenking van het honderdjarig bestaan van het Friesch Genootschap, uitstekend ingelicht.

De schrijver Mr. P. C. J. A. Boeles geeft aan de hand niet alleen van historische gegevens, doch vooral ook door afbeelding en beschrijving van vele voorwerpen, die uit de terpen te voorschijn zijn gekomen een duidelijk beeld van de vroege beschavingsgeschiedenis onzer provincie. De lezing van dit boek en een daarbij aansluitende bestudeering van de rijke collecties bodemvondsten, die in het Friesch Museum bewaard worden, laten ons zien van hoe grooten omvang de cultuur-invloeden van buiten af vooral in de eerste eeuwen onzer jaartelling zijn geweest.

De voorwerpen van buitenlandsche — speciaal Romeinsche, later ook Saksische en Frankische — cultuur spelen zoo'n overwegende rol, dat het den indruk maakt alsof van een oorspronkelijke inheemsche Friesche beschaving nauwelijks sprake geweest zou zijn. Voor deze opvatting is in zeker opzicht ook wel aanleiding, daar de cultuur-toestand van vele der rondom onze provincie wonende volken in die eeuwen op een hooger of beter gezegd meer ontwikkeld peil stond, zoodat die van de eigen bevolking daardoor overschaduwde werd. Hiernaast hebben wij echter ook nog te rekenen met een andere, een vernietigende factor, waardoor slechts weinig van de inheemsche geestelijke, speciaal godsdienstige cultuur van onze voorouders voor ons bewaard is gebleven.

De Christelijke kerk toch, die sedert de 8e eeuw hier vasten voet kreeg, stelde zich zoo absoluut vijandig tegenover de

Heidensche beschaving en godsdienst der oude Friezen en de door de Christen-Zendingen reeds van de 7e eeuw af toegepaste beeldenstorm is zoo grondig doorgevoerd, dat slechts weinige, door toevallige omstandigheden gespaarde voorwerpen, betrekking hebbende op de heidensche religieuze cultuur onzer voorouders tot ons zijn gekomen.

De Christelijke Kerk, de staatskerk van het Frankische rijk, waarin ook Friesland werd opgenomen, wist van de 9e eeuw af hare leer zoo goed ingang te doen vinden en haar gezag zoo absoluut op te leggen, dat de eenige resten van de oude heidensche religie verborgen zijn in enkele door de nieuwe meesteres overgenomen tradities of in dikwijls tot bijgeloof geworden oude gewoonten in meer afgelegen streken. Ook van de overige vóór-Christelijke geestelijke cultuur der bevolking is zoo goed als niets overgebleven.

De gelofte-steen, die aan de Germaansche Godin Hludana gewijd is en die uit de terp te Beetgum in het Friesch Museum is terecht gekomen, een voor den algemeen Germaanschen Hoofd- en Krijgs-God Wodan gehouden kop op Angelsaksische muntjes (Sceattas) gevonden te Hallum en de runen-inscripties (oorspronkelijk mogelijk tooverteekens) uit verschillende Friesche terpen zijn zoowat de eenige tastbare aanwijzingen van een vóór-Christelijke godsdienst en geestelijke cultuur onzer voorouders ¹⁾.

Wanneer wij alleen met de slechts onvolkomen bekende staatkundige geschiedenis van onze provincie in de eerstvolgende eeuwen en met zijne afgesloten ligging rekening houden, zouden wij kunnen verwachten, dat de buitenlandsche cultuurinvloeden na den terpentijd tot aan het einde van de Middeleeuwen slechts onbeteekenend zouden zijn geweest.

Friesland toch vormde, van Karel de Groote tot Karel de Vijfde, een ver afgelegen uithoek van verschillende zich over een groot deel van Midden-Europa uitstrekkende rijken. Het lag ver verwijderd van de regeerings- en beschavingscentra en trachtte in deze eeuwen zijne afgezonderde ligging te benutten

¹⁾ Mr. Boeles maakte er mij op attent, dat de vele bronzenbeeldjes van Romeinsche Godheden (Mars, Mercurius, Apollo, Fortuna, Bacchus, Ceres) door de Friezen vereenzelvigd zullen zijn geweest met hunne eigen Godheden. Mercurius was voor hen Wodan. Hiernaast komt echter Mars als de speciale krijgsgod het meest voor.

door zooveel mogelijk inmenging van buiten af te weren en zijn onafhankelijkheid te bewaren.

Wel droegen de Frankische en Duitsche Keizers af en toe hunne rechten in Friesland op aan buitenlandsche heeren o.a. in de 11e en 12e eeuw aan de Brunonen, een Brunswijksch gravengeslacht, en in het einde van de 15e eeuw aan de hertogen van Sachsen-Meizen en deden de Hollandsche Graven, na de verovering van West-Friesland in 1289, op grond of onder voorwendsel van door vererving verkregen rechten, gedurende de 14e eeuw verschillende, zonder tastbaar resultaat eindigende, pogingen tot onderwerping ook van het eigenlijke Friesland; cultureele invloeden kunnen hieraan echter niet of nauwelijks worden vastgeknoopt.

Ook de vroeg-middeleeuwsche buitenlandsche handel in Friesche wollen weefsels en overzeesche scheepvaart konden zich in dit latere tijdvak hier niet handhaven, doch hebben zich naar Zuidelijker gelegen streken verplaatst.

Naast de rooftochten der Vikingen in de 9e eeuw is de omringing van Friesland in den Karolingischen tijd een hoofdoorzaak van dit verlies geweest.

Niet alleen omdat daardoor de schapenteelt plaats moest maken voor de meer intensieve veehouderij en het daaruit voortvloeiende zuivelbedrijf, doch niet minder omdat het land daardoor van de zee werd afgesloten.

Was in Romeinsche- en Frankische tijden het centrum van Friesland, speciaal het toen zeer dicht bevolkte Westergoo en de boorden van de Middellzee, nog gemakkelijk van het Meer Flevo en de Wadden uit bereikbaar, de aanslibbing eenerzijds en de door de watervloeden noodzakelijk geworden zeedijk anderzijds hebben hieraan een einde gemaakt.

Het vaste land van Friesland werd hierdoor, met uitzondering van de Zuid-Westelijke kuststreek, een land-provincie en binnen gelegen steden als Leeuwarden en Bolsward zagen zich de kans ontgaan, door ontwikkeling van hunne havens, de pas aangeknoopte handelsrelaties over de Oostelijke- en Westelijke zeeroutes uit te breiden en te behouden.

Ook van de landzijde was de provincie afgesloten.

De hier gelegen laag- en hoogveen-moerassen lieten slechts enkele smalle toegangswegen open, zoodat zelfs in het noodjaar 1672 nog, de provincie van die zijde door enkele buiten- en binnen de grenzen gelegen vestingen en schansen geheel kon worden afgesloten.

Wel verwierven Stavoren en andere havens aan de Zuid-Westkust van Friesland in deze eeuwen door de uitbreiding van het meer Flevo „het Almere” tot een zeeboezem een niet onbelangrijken buitenlandschen handel; deze zou echter, als transitohandel, die in later eeuwen althans, de eigen havens maar weinig of in het geheel niet zou aandoen, de centraal gelegen gedeelten van Friesland maar weinig beroeren.

Buitendien was deze Zuid-Westelijke kuststrook in die eeuwen zoozeer door waterplassen en moerassen van het overige deel van de provincie afgesloten, dat het in de langdurige oorlogen met Holland dikwijls meer van een vijandelijke voorpost had, dan dat het als een van de toegangspoorten kon gelden waardoor de beschaving van buitenaf de provincie zelve gemakkelijk kon binnen dringen.

Het feit, dat Hindelopen en de nabijgelegen plaatsen als Molkwerum, Stavoren, Workum en omgeving tot in de vorige eeuw een eigen cultuur in kleeding, sier- en woningkunst, taal, zeden en gewoonten hebben kunnen behouden, die in vele opzichten meer contact met de overkant van de Zuiderzee, als Marken en de Zaanstreek had, dan met het overige deel van Friesland, is zeker grootendeels een gevolg van de afgesloten ligging van deze kuststrook.

Ook waren de politieke en economische toestanden in Friesland in de latere Middeleeuwen in vele opzichten verschillend van die der omringende landen. Het had een eigen oude wetgeving en een eigen taal. Men kende er geen leenstelsel en vestigde er geen tiendrechten ¹⁾. Er waren geen Graaf en geen ommuurde steden. Het was in de Middeleeuwen zooals Professor Gosses het uitdrukt, een land van vrije boeren. Jammer genoeg, dat men hieraan moet toevoegen, dat het mede door de sterk ontwikkelde persoonlijke vrijheidzin der bewoners en door het ontbreken van een krachtig centraal beheer in de Middeleeuwen meer en meer wanorde en anarchie binnen zijn landspalen hoogtij zag vieren.

Alles samengenomen dus redenen te over om Friesland in dezen tijd te beschouwen als een landje, dat voor de buiten-

¹⁾ Daargelaten de tegenstrijdigheid te dezen opzichte tusschen de Kroniek van Emo en Menko eenerzijds en andere historische documenten anderzijds doel ik hier op het practisch geheel ontbreken van oude tiendrechten in Friesland in tegenstelling met Zuidelijker gelegen streken van ons land.

landsche cultuur-stroomingen geheel of nagenoeg geheel gesloten zou zijn gebleven.

Beschavings-invloeden laten zich echter door geen afgezonderde en afgesloten ligging en door geene staatkundige grenzen en beletselen keeren.

Naast andere minder belangrijke wegen als: het deelnemen van Friezen aan de kruistochten en andere buitenlandsche ondernemingen, hun studeeren aan buitenlandsche universiteiten, het bezoeken van buitenlandsche bedevaartsplaatsen, het vertoeven hier van beambten en militairen der centrale regeering en dergelijke, was reeds vóór de elfde eeuw de groote drager der cultuur, de Christelijke Kerk met hare instellingen.

Typeerend heb ik daarom dan ook deze eeuwen in den titel van deze beschouwing aangeduid als de kloostertijd, waarbij men echter niet uit het oog mag verliezen, dat de kloosters in Friesland eerst in de 12e eeuw voldoende omvang en rijkdom verkregen om op cultuurgebied een rol van beteekenis te kunnen spelen.

De oudste Friesche kloosters zijn de Benedictijner stichtingen te Stavoren en Foswerd.

Het Odulfsklooster in eerstgenoemde plaats zou reeds in de 9e eeuw bestaan hebben. De levensbeschrijving van den stichter werd reeds omstreeks het jaar 1000 te boek gesteld. In de 12e eeuw was het reeds vrij groot, doch de watervloeden en krijgsverrichtingen deden de kloostergebouwen in de 14e eeuw geheel vervallen en in het begin vande 15e eeuw moest het worden verplaatst en de oorspronkelijke standplaats aan de zee worden prijsgegeven.

Het klooster Foswerd werd oorspronkelijk gevestigd op Ameland, eveneens reeds in de 9e eeuw, doch van de standplaats aldaar is niets bekend en omstreeks 1100 is het reeds naar het vasteland overgebracht.

Een veel sterker en dieper de Friesche cultuur beroerende strooming is echter uitgegaan van de nieuwere klooster-orden, te weten die der Cisterziënzers „de Grauwe of Schiere-Monniken” en die der Premonstratenzers „de witte Heeren”, respectievelijk aldus naar hunne kleeding genoemd. De voor ons belangrijkste stichtingen, als Klaarkamp, Nijeklooster en Gerkesklooster allen van de Cisterziënzer- en Mariëngaarde van de Premonstratenzer orde, dateeren uit de tweede helft van de 12e eeuw en de eerste helft van de 13e eeuw.

Nog uit denzelfden tijd dateeren de Augustijnerkloosters, terwijl die der Bedelorden — Dominicanen en Franciscanen — en een enkel Johanniterklooster hier in den loop van de 13e en een Karmeliterklooster in de 14e eeuw werd opgericht.

Zonder naar volledigheid te streven noemde ik in deze inleiding alleen die kloosters, waarvan nog bouwfragmenten bewaard zijn gebleven en die dus voor de navolgende beschouwingen van speciaal belang zijn.

De kloostergebouwen, de uit- en inwendige aankleding daarvan en alles wat ze eenmaal aan voorwerpen van kunst- en kunstnijverheid, aan cultuur en beschaving hebben bevat, zijn echter bijna even grondig vernietigd als zulks het geval is geweest met de voorwerpen van heidensche cultuur in het begin van dit tijdvak.

De herhaalde krijg en opstand en de daarmee vooral op het platte land voorkomende stroop- en plundertochten hebben de kloostergebouwen reeds in den loop van de 16e eeuw van een belangrijk deel van hunne schatten beroofd niet alleen, doch ze tevens dikwijls tot steunplaatsen doen worden van vijandig gezinde benden.

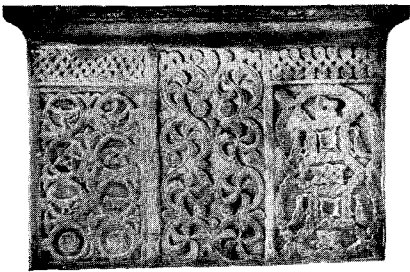
Toen er in 1580, met het zegevieren der nieuwe ideën, geen plaats meer was voor deze weleer zoo nuttige stichtingen op het Friesche platteland en de leeggeplunderde en deels tot ruïnes vervallen gebouwen geen reden van bestaan meer hadden, doch alleen nog een gevaar voor hunne omgeving opleverden, hebben de Staten van Friesland niets beter weten te doen dan de afbraak ervan, voor zoover ze niet voor den bouw van boerehuizen in de omgeving kon dienen, voor de verbetering der zeedijken te bestemmen. Het weinige wat er van dit artistiek dijkmateriaal is overgebleven, is in onzen tijd toevalligerwijze uit den bodem en uit de zeedijken weer te voorschijn gekomen en wordt thans in het Friesch Museum bewaard.

Waar het handboek dat tot titel zou kunnen dragen „Friesland van de elfde tot de zestiende eeuw, zijne beschaving en geschiedenis” nog niet geschreven is, kan het zijn nut hebben aan de hand van eenige uit den Frieschen bodem te voorschijn gekomen herinneringen uit den kloostertijd, een weinig licht op de beschavingsgeschiedenis van deze voor ons oog nog duistere eeuwen te laten vallen en de cultuur-historische draden na te sporen, die daaraan kunnen worden vastgeknoopt.

3

Relief-steen gevonden bij de Lemmer.

Altaar in S. Abondio bij Como.
(Longobardisch)

Tympanon a.d. St. Michaelis kerk te Zwolle
(Westphaalsch)

I.

Reeds in 1906 vestigde Mr. Boeles in de Vrije Fries¹⁾ de aandacht op den hierbij afgebeelden steen (zie plaat I) en wees op de overeenkomst met den eveneens in vlak reliëf gebeeldhouwden steen gevonden bij het dorpje Jellinge aan den ouden hoofdweg, die midden door het schiereiland Jutland loopt. Deze steen, die verband houdt met de nabijgelegen koninklijke grafheuvels dateert uit de 10e eeuw en werd opgericht ter eere van de Christianiseering der Denen door Koning Harald.

Mr. Boeles maakt in zijn „Friesland tot de elfde eeuw” opnieuw deze vergelijking²⁾ en wijst hierbij op de spitse puntbaard van beide figuren en op het omringende ornament, dat hij in beide gevallen vergelijkt met bandornament, waarin de er op voorkomende Christusfiguur wordt verstrikt. In de catalogus van het Friesch Museum van 1908 wordt als vermoedelijke dateering aangegeven „13e of 14e eeuw, of mogelijk nog iets ouder”. In de Gids van 1929 wordt gezegd „uit omstreeks de 11e eeuw”.

De schrijver heeft zich m.i. terecht niet laten verleiden uit de vergelijking verdere gevolgtrekkingen te maken m.a.w. hij heeft geen zelfde plaats van herkomst en evenmin een nadere stijlverwantschap aangewezen. Het eerste is dan ook reeds door het verschil in dateering uitgesloten, terwijl nadere bestudeering van het ornament, vooral ook van een andere versierde zijde³⁾ van den Jellinge-steen, in een geheel andere richting wijst dan die van den in Friesland gevonden steen.

Een nader verband dan een verwijderde algemeene stijlovereenkomst, waarop ik hierna nader terugkom, bestaat er m.i. dan ook tusschen de beide steenen niet.

Van de herkomst van den in het Friesch Museum bewaar-

¹⁾ Vrije Fries, Dl. XX, bladz. 204 (met afbeelding).

²⁾ Friesland tot de elfde eeuw, bladz. 236 Plaat XLVII.

³⁾ Deze andere versierde zijde vertoont een ornamentaal opgevat viervoetig dier, verstrikt in de kronkelingen van een slang, een versiering ook voorkomende in vroeg-Christelijke Iersche manuscripten. Zie Nordische Altertumskunde von Dr. Sophus Müller 1898, Dl. II, afb. 181—182. Zie ook de plaat tegenover bladz. 336 in Dr. Jan de Vries' „De Vikingen in de lage landen bij de Zee”. Sterke verwantschap met het dier op den Jellinge-steen vertoont de eveneens in vlak reliëf gebeeldhouwde steen gevonden op het St. Pauls Kerkhof te Londen. Ook op dezen laatsten steen komt een Runen-opschrift voor, dat op Deensche herkomst wijst. Hij wordt aan de 11e eeuw toegeschreven, zie plaat LVII in de „Catalogue of the Collection of London antiquities in the Guildhall Museum 1908”.

den steen is niets anders bekend, dan dat hij in of omstreeks 1877 is gevonden tusschen puin afkomstig uit de sluis te de Lemmer. 't Is een stuk artistiek dijkmateriaal, dat naar alle waarschijnlijkheid afkomstig is van een kerkelijk of kloostergebouw in die omgeving, mogelijk van een van de vele kapellen, die reeds in de 12e eeuw ressorteerden onder het St. Odulphus-klooster te Stavoren.

Waarvoor de steen gediend kan hebben is moeilijk te zeggen. De voorstelling, die er op voorkomt en het feit dat hij aan den éénen zijkant althans ook versierd is, wijst er op, dat wij hier waarschijnlijk niet met een grafsteen te doen hebben, terwijl de laatste omstandigheid tevens het bewijs levert, dat de steen niet als versiering in een muur gemetseld geweest kan zijn, zooals met den zgn. St. Maartenssteen te Bolsward het geval is.

Het zou m.i. mogelijk kunnen zijn, dat ons beeldhouwwerk afkomstig is van een steenen kerkmeubel. Soortgelijke steenen platen afkomstig van altaren en kasten „cancelli” uit Romaansche kerken in Noord-Italië „Lombardije en omgeving” zijn ons althans bekend (zie plaat I) en ook de Friesche kerkjes moeten voorwerpen voor gelijke doeleinden gehad hebben. Waar hiervan overigens niets tot ons gekomen is, zullen wij ons wel tot gissingen moeten bepalen.

In verband met het doel waarvoor de steen gediend kan hebben is het wel van belang om de voorstelling, die er op voorkomt na te gaan. In zooverre de versiering van den steen naast een ornamentale bedoeling ook nog een symbolische beteekenis heeft, wil het mij voorkomen, dat het wel niet anders kan zijn dan dat het in het midden voorkomende hoofd dat van de Christusfiguur is. Wel is het geen traditioneele Christus-kop, dien wij hier zien, doch ik geloof, dat het vreemde en afwijkende hier deels voortkomt uit den eigenaardigen omtrek-vorm door het omringende ornament aangegeven, deels uit de archaïsche en onbeholpen bewerking in een min of meer achterlijke beeldhouwerswerkplaats. Overigens komen de typische eigenschappen, die aan de vroeg-middeleeuwsche Christusvoorstellingen worden toegeschreven, ook hier voor. De opvatting is streng en ernstig als van een asceten-figuur. Het omringende ornament wordt gevormd door de voor den Romaanschen tijd zoo typisch gestyleerde wijngaard-bladeren en ranken.

Waarschijnlijk zullen zoowel den beeldhouwer, die den steen

beitelde, als den geloovige, die hem in ootmoed aanschouwde, het woord dat Christus tot zijne discipelen richtte, voor den geest gestaan hebben. „Ick ben de wijnstock ende ghij de rancken” ¹⁾. Soortgelijke voorstellingen zijn ons dan ook reeds uit de Christelijke kunst der eerste eeuwen bekend ²⁾.

Willen wij nu het voor de vroeg-Christelijke beschaving in onze provincie zoo belangrijke beeldhouwwerk nader bestudeeren en trachten de draden na te gaan, die het met buitenlandsche cultuurcentra verbindt, dan moeten wij probeeren het stijl-critisch te onderzoeken en naar bepaalde vergelijkingsobjecten rondzien.

Het komt mij voor, dat wij dan eerst moeten zien naar de streek, die ik hiervoor reeds noemde Lombardije „de Po-vlakte” en omgeving, misschien niet zoozeer als de plaats vanwaar wij de directe herkomst, doch dan toch zeker wel als die waar wij de oorspronkelijke bron moeten zoeken.

De stijlinvloeden, waarop wij teruggrijpen, liggen in een vroeger tijdperk dan waarover wij thans handelen. Toen de van de oevers van de Elbe herkomstige Germanen-stam der Longobarden na vele omzwervingen door Europa in de Po-vlakte aanlandde, bracht zij een eigen gevoel voor ornament met zich, dat sterk genoeg bleek te zijn om niet onder te gaan in de daar toen heerschende Romeinsche en Byzantynsche kunststroomingen. Van 571 tot 774 wisten deze Germanen zich onder hun eigen nationale koningen te handhaven. In het laatste jaar werden ze ingelijfd bij het groote Frankische Rijk van Karel de Groote, waartoe aan het andere uiterste ook Friesland behoorde. Het Rijk der Longobarden strekte zich uit tot Ravenna, waar tevoren een andere Germaansche stam, die der Oostgoten, bevruchtend op de antieke kunst had weten in te werken. In tegenstelling met deze laatste heeft de Longo-

¹⁾ Evangelie van Johannes XV : 5.

²⁾ In de Catacomben te Rome komt een schildering uit de eerste Christelijke eeuwen voor, waar in het midden de Christus is voorgesteld als de Goede Herder, rondom omgeven door wijngaardranken, een voorstelling symbolisch zeker geheel gelijk aan die op den Frieschen steen. Zie afbeelding i. d. Dictionnaire des Antiquités Chrétiennes par M. l'Abbé Martigny s.v. vignes.

In San Costanza te Rome, de grafkerk van Konstantia, de in 354 gestorven dochter van Keizer Constantinus, komt op een mozaïek, midden in een ornament van wijnranken, een Psyche-buste voor, die er aan doet denken, dat de Christelijke voorstelling op Romeinsche teruggaat. Zie Die Malerei des Mittelalters von M. Bernat aus Woltmann u. Woermann's Geschichte der Malerei. Afb. 23.

bardische invloed een eigen ornamentiek weten te scheppen, die voor ons des te belangrijker is omdat ze een groote expansieve kracht heeft getoond niet alleen, doch ook omdat de naar het Noorden verbreide vertakkingen daarvan zich tot in de bloeiperiode van den Romaanschen tijd hebben doen gevoelen. Van het grootste belang is, dat hiernaast in denzelfden tijd in de Po-vlakte de baksteenbouw zich zelfstandig speciaal voor den kerk- en kloosterbouw, tot een later niet weer overtroffen hoogte heeft weten te ontwikkelen. Ook in dit opzicht moet Lombardije beschouwd worden als het moederland, dat door de kloosterlingen, die bij ons en in Duitschland de Romaansche baksteenbouw invoerden, direct of indirect werd nagevolgd.

Het ornamentale karakter der Longobardische plastiek (zie plaat I) bestaat uit band-, riem- en vlechtwerk, dat de geheele oppervlakte van het te versieren vlak bedekt. Zeer typisch is het ook op den Frieschen steen voorkomende groef- of lijn-ornament, dat evenwijdig door de banden (hier de wijnranken) loopt. In tegenstelling met de klassieke ornamentiek worden geen plant- en vruchtvormen nagebootst uitgezonderd alleen de wijnrank en de druif, die herhaaldelijk en zooals wij hiervoor reeds zagen, zeer vroeg voorkomen en die met de Christelijke symboliek verbonden zijn. Het druivenblad is geregeld drielobbig en door een langen steel aan den rank verbonden.

Het eindigen der riemvormige ornamenten in dierkoppen en de phantastische slangenfiguren, typisch voor de Noorsche en de daarmee samenhangende Iersche ornamentiek missen wij hier geheel ¹⁾.

¹⁾ Het band-, riem- en vlechtwerk-ornament wijst, zooals ik hiervoor reeds opmerkte wel op een verwijderd stijlverband met de Jellinge-steen en andere Noordsche en Iersche vlak-versieringen. De schrijvers nemen echter aan, dat het verband hier is een gemeenschappelijke Germaansche oorsprong, waarnaar zoowel de Noordsche en Iersche alsook de Longobardische ornamentiek teruggaat. Zie de brochure van den Baselschen professor E. A. Stückelberg, getiteld „Longobardische Plastik” (1e uitgaaf 1896, 2e uitgaaf 1909), die ruim 130 afbeeldingen geeft van dit ornament, voorkomende op kerkelijke monumenten in Noord-Italië, Zwitserland, Frankrijk en Duitschland. Het werk van den Berlijnschen Professor Fr. Seesselberg „Die frühmittelalterliche Kunst der Germanischen Völker” 1897, waarin ook de Jellingesteen is afgebeeld, wees ook reeds op de Germaansche samenhang dezer ornamentiek, doch het werk van den Hannoverschen professor Albrecht Haupt „Die Aelteste Kunst insbesondere die Baukunst der Germanen von der Völkerwanderung bis zu Karl dem groszen (1e druk 1908, 2e druk 1923) geeft een duidelijk overzicht van het geheele gebied).

Voorstellingen van menschen en dieren (uitgezonderd vogels, speciaal pauwen), zijn uiterst zeldzaam.

Niettemin is echter bij den Christus-kop op den Frieschen steen toch nog op een Lombardische overeenkomst te wijzen. Ik bedoel den naast christelijke emblemten tusschen groefbanden voorkomenden kop op een 9e eeuwsche put in het Palazzo Loredan te Venetië ¹⁾.

Dat wij hier niet met een min of meer toevallige gelijkenis te doen hebben is wel nader te bewijzen in de eerste plaats door de zeer sterke overeenkomst van de versierde baksteenfragmenten, afkomstig van verschillende Friesche kloosters zoowel wat ornament, als wat techniek betreft met gelijksoortige in Noord-Italië. In een volgend artikel hoop ik daarop nader terug te kunnen komen.

Hiernaast kan ik nog een ander zeer concreet voorbeeld van Noord-Italiaansche invloed op den Frieschen kerkbouw aanhalen. In de krocht of krypt, die zich bevindt onder het koor van de in tufsteen opgetrokken kerk te Rinsumageest zijn twee zuilen waarvan de schachten van rood geaderde travertijn (een kalktufsteen afkomstig uit de Abruzzes), de kapiteelen van bewerkte zandsteen zijn. Uit een afbeelding in het boek van Haupt ²⁾ bleek mij, dat deze kapiteelen vrijwel identiek zijn met soortgelijke in Milaan en Alliate. De gelijkenis is zoo treffend dat Dr. Vermeulen ³⁾ op grond van deze gelijkenis vermoedt, dat de kapiteelen te Rinsumageest rechtstreeks uit Italië geïmporteerd zijn. Ze kunnen gedateerd worden op omstreeks 1165, dat is het stichtingsjaar van het bijgelegen klooster Klaarkamp.

Aan directe import uit Italië kan bij de in de Lemmer gevonden steen niet gedacht worden, niet alleen dat de toevoeging van den Christuskop voor de Lombardysche stijl te ongemeen is en er waarschijnlijk eenige eeuwen tusschen beide, de Noord-Italiaansche ornamentiek en de Noordelijke navolging, gelegen is. De bewerking van den steen zelf is daarvoor ook te onbe-

¹⁾ Zie A. Colasanti *L'arte Bisantina in Italia* pl. 80, welk plaatwerk ook voor de algemeene verwantschap met de Longobardische kunst, vele voorbeelden bevat.

²⁾ Haupt, *Die älteste Kunst der Germanen*, afb. 55.

³⁾ F. A. J. Vermeulen, *Handboek t. d. Geschiedenis d. Nederlandsche bouwkunst*, Dl. I, bladz. 162 en 244, platen 47 en 48. Waar echter ten onrechte wordt gezegd, dat de kapiteelen te Rinsumageest van marmer zijn.

holpen. Het komt mij voor, dat wij voor het zoeken naar de plaats van herkomst van den steen in het Friesch Museum liever in de nadere omgeving van Friesland moeten zoeken en ik meen inderdaad een monument te kunnen aanwijken, dat ons hierbij van dienst kan zijn.

Ik bedoel een van de andere bekende vroeg-Christelijke beeldhouwwerken in ons land: het tympanon (boogvulling) in den Oostmuur van de St. Michaelskerk te Zwolle (zie plaat I), uitvoerig besproken door Dr. Raphael Ligtenberg O.F.M.¹⁾.

De overeenkomst tusschen de beide steenen is niet alleen gelegen in het feit, dat ze van hetzelfde materiaal zijn „roode zandsteen” en dat ook op den Frieschen steen toepasselijk is wat Pater Ligtenberg van den Zwolschen steen zegt nl., dat hij den indruk maakt uit een achterlijk atelier afkomstig te zijn. De typische overeenkomst ligt in de feiten, dat de hoofdpersoon op beide beeldhouwwerken den voor den Romaanschen tijd zeldzamen spitsbaard draagt, dat de technische behandeling van de oogen, neus en lippen identiek is en dat het ornament rondom het tympanon te Zwolle gelijksoortig is aan dat op de bewerkte zijkant van den Frieschen steen.

Waar de steenen gevonden zijn in niet ver van elkaar af gelegen streken, die beide langs denzelfden waterweg bereikbaar zijn, is éénzelfde plaats van herkomst wel niet bewezen, doch naar mijn bescheiden meening toch zeker wel waarschijnlijk.

De voorstelling op den Zwolschen steen geeft Vader Abraham, als een goddelijke figuur weer, met de zielen zittende in zijn schoot, uit de gelijkenis van Lazarus. Ofschoon wellicht niet meer op de oorspronkelijke plaats zittende, wordt toch aangenomen, dat deze steen wel voor de kerk, in de muur waarvan hij thans nog geplaatst is, gemaakt werd.

Pater Ligtenberg vermoedt als herkomstplaats een beeldhouwers-werkplaats in Westfalen en wel in de omgeving van de steengroeven van Bentheim-Gildehausen en als vroegste dateering de dertiende eeuw.

Bij het bepalen van een uiterste datum waarvóór de steen gemaakt moet zijn, beroept deze schrijver zich op den eveneens in het Friesch Museum bewaarden en uit Rinsumageest af-

¹⁾ Die Romanische Steinplastik in den Nördlichen Niederlanden 1918, Bd. I, pag. 124—133, plaat XXVI.

komstigen grafsteen van Eppo uit het jaar 1341, waarvan hij een zelfde plaats van herkomst vermoedt.

Waar de steen uit de omgeving van de Lemmer vooral wat het ornament van wijnranken alsook wat den Christus-kop betreft, beslist een meer archaïsch karakter draagt, dan die uit Zwolle, doch andere aanwijzingen omtrent de dateering, dan die uit de hierboven aangehaalde en andere vergelijkingen getrokken kunnen worden ontbreken, zou ik op deze gronden niet scherper durven dateeren dan 12e eeuw.

Het archaïsche karakter van den steen spreekt zeker wel het sterkst in de primitieve behandeling van het hoofdhaar en van de baard, die eenvoudigweg zijn aangegeven door waaier-vormig uitlopende rechte lijnen.

Op gelijke wijze vond ik dit toegepast op een drietal kapiteelen aan de slotkerk te Quedlinburg ¹⁾.

Waar de gebeeldhouwde kapiteelen hiervan op ongeveer 1120 worden gedateerd ²⁾, zou men op grond hiervan de Friesche steen ook aan de eerste helft van de 12e eeuw kunnen toeschrijven.

Natuurlijk wordt de vergelijking met den Zwolschen steen wel verzwakt door het feit, dat de Friesche steen van ouderen datum zal zijn, doch er is ook langs anderen weg wel op een bevestiging van de plaats van herkomst te wijzen.

Andere in het Friesch Museum bewaarde stukken vroeg-Christelijke plastiek kunnen m.i. hiervan de bewijzen leveren.

Ik heb in de eerste plaats hier het oog op de gebeeldhouwde grafsteenen van roode zandsteen uit Beets en Roodkerk ³⁾, waarvan de eerste geheel identiek is met een grafsteen afkomstig uit de kerk van het nabij de steengroeven van Bentheim-Gildehausen gelegen dorp Borghorst ⁴⁾, thans bewaard in het Museum te Munster.

De herkomst van dezen laatsten steen uit een Westfaalsch atelier kan als vanzelfsprekend worden aangenomen. Wat de dateering betreft, verschillen de te dezer zake meest bevoegde beoordeelaars. Pater Ligtenberg denkt aan de 12e à 13e eeuw, Dehio noemt de 11e eeuw. Gezien de Friesche Kloostergeschie-

¹⁾ Bauornamente der Romanischen und Gothischen Zeit von Prof. C. Schaefer. Platen 21, 24 en 30.

²⁾ Geschichte der Deutschen Kunst von Georg Dehio, Dl. I, afb. 251/2.

³⁾ Bulletin v. d. Oudheidkundigen Bond 1915 (afbeeldingen op bladz. 26).

⁴⁾ G. Dehio, Geschichte der Deutschen Kunst, Dl. I, afb. 417 en bladz. 182.

denis, behoeft hier de 11e eeuw wel niet uitgesloten te zijn, doch zou ik mij ook hier toch het liefst aan de 12e eeuw willen houden.

Een ander stuk plastiek is het doopvont van gele zandsteen uit de kerk te Jellum. Boeles vermoedde in zijn „catalogus der meest belangrijke voorwerpen uit het Friesch Museum” van 1908 ook reeds, dat het was gemaakt van Bentheimer steen en dateerde uit „omstreeks de 12e eeuw”.

Pater Ligtenberg, die een zeer doorwerkt artikel aan de Romaansche doopvonten in Nederland heeft gewijd ¹⁾ komt ook voor deze uit gele zandsteen bestaande doopvonten tot een herkomst uit de beeldhouwers-ateliers in de omgeving van de zandsteengroeven van Bentheim-Gildehausen. Hij stelt de dateering daarvan tusschen 1150 en 1275.

De op den grafsteen uit Roodkerk en op het doopvont uit Jellum aanwezige gestyleerde druivenranken wijzen ook nog op verwantschap met den steen uit de Lemmer, waar de wijn-rank een hoofdmotief van het ornament is. Deze ranken schijnen een lokaal Bentheimer karakter te dragen en elders niet gebruikt te zijn ²⁾.

Het moge eenigszins vreemd schijnen, dat ik bij mijn vergelijkingen eerst naar Noord-Italië en daarna naar midden West-Duitschland heb gezien. De invloed echter, die de Longobardische kunst op de Romaansche plastiek in Duitschland heeft uitgeoefend is algemeen bekend en is herhaaldelijk ook voor de oudste stukken, die daarvan tot ons gekomen zijn, bewezen.

II.

Een ander stukje artistiek dijkmateriaal is het gebeeldhouwde zandsteen kopje, naar alle waarschijnlijkheid een kapiteeltje, dat als ondersteuning van een blind boogje aan een Romaansch gebouw heeft gediend (zie plaat II). Het is te Stavoren gevonden nabij den Zuidelijken Zeedijk, zoodat herkomst uit een te of bij Stavoren staand klooster- of kerkgebouw wel waarschijnlijk is.

De merkwaardigheid waarop ik hier speciaal wilde wijzen is, dat uit den mond van het parodiaal opgevatte kopje met zijn opgeblazen wangen, twee banden te voorschijn komen, die

¹⁾ Bulletin van den Oudheidkundigen Bond 1915, bl. 154—190.

²⁾ Aldaar bl. 188.

links en rechts uitbuigende een typisch gedeelte van het ornament vormen. Waarschijnlijk kan aan deze banden naast een ornamentale ook een symbolische beteekenis worden toegekend. Ik zou mij althans zeer goed kunnen voorstellen, dat met deze en gelijksoortige voorstellingen, waarbij de banden ook wel in slangen en andere diervormen eindigen, is bedoeld, uitdrukking te geven aan de dikwijls minder oprechte gedachten, die den boozen mensch uit den mond vloeien ¹⁾). Ik zou dit speciale ornament daarom willen aanduiden als „het spraakbandmotief”. Ditzelfde versieringsmotief trof ik op verscheidene Romaansche kapiteelen uit de 11e en 12e eeuw aan.

Waar in en aan de Romaansche kerkjes, die over Friesland verspreid zijn, zoo goed als geen beeldhouwwerken in natuursteen meer voorkomen, is mijns inziens dit toevallig gespaarde bouwfragmentje belangrijk genoeg om er een vergelijkende beschouwing aan vast te knopen.

Bij het zoeken naar analogiën aan andere Romaansche bouwwerken kwam ik in de eerste plaats in Midden-Duitschland terecht in het oude Sachsen.

In de Slotkerk te Quedlinburg, zoowel in de beneden- als in de bovenkerk, dateerende uit het begin van de 12e eeuw, wordt dit motief herhaalde malen aangetroffen. Identieke en aanverwante voorstellingen daarvan trof ik o.a. aan in de kerk te Goslar, in de Stichtskerk te Gernrode am Harz, in het voormalig klooster te Ilsenburg am Harz en in de vroegere kloosterkerk te Drubeck am Harz. Verder in de Kloosterkerk te Königsutter, in den Dom te Naumburg aan de Saale en in de Münster te Basel, alle Romaansche beeldhouwwerken uit de 12e eeuw ²⁾).

Ofschoon de sterke invloed op deze Duitsch-Romaansche beeldhouwkunst van Lombardye uit bekend is ³⁾ zijn mij geen

¹⁾ Tot gelijke gevolgtrekking komt Pater Ch. Cahier in een artikel over de fantastische Romaansche beeldhouwwerken uit omstreeks 1200 in de Cathedraal te Basel. Zie *Nouveaux Mélanges d'Archéologie, Curiosités mystérieuses* afb. pag. 167 text pag. 176/7.

De schrijver knoopt zijne beschouwingen vast aan de in den Romaanschen tijd geliefde voorstellingen van Abraham met de zielen in zijn schoot uit de gelijkenis van Lazarus, een voorstelling, die zooals wij hier-voor zagen ook voorkomt op het tympanon te Zwolle.

²⁾ Zie Bauornamente der Romanischen und Gothischen Zeit von Prof. C. Schaefer. Tafeln 21, 26, 45, 51, 53, 65, 72 en 97.

³⁾ Georg Dehio, — *Geschichte der Deutschen Kunst*, Dl. I, blz. 123 — wijst er op dat rondreizende Lombardische beeldhouwers in de tweede helft van de 12e eeuw den boven-Rijn langs tot aan Mainz Duitschland introkken om ter plaatse bij den kerkbouw te werken.

analoge toepassingen van dit spraakband-motief uit Italië bekend. Wel echter in Frankrijk van waar uit zeer zeker eveneens sterke invloeden op de Duitsch-Romaansche plastiek der 12e eeuw hebben ingewerkt.

Op kapiteelen aan het beroemde klooster van Saint Trophime te Arles en de daarmee sterk verwante beeldhouwwerken aan de vesting-kerk van Saintes-Maries en het klooster van Saint-Sauveur d'Aix, speciaal dus in de Provence ¹⁾ vindt men hetzelfde motief, evenals ook in of aan de Romaansche kerken: Saint-Martin d'Ainay te Lyon, Sainte-Croix te La Charité-sur-Loire en de oude abdij-kerk te Saint-Benoit-sur-Loire in Bourgondië ²⁾. Al deze onder Zuid-Fransche en Bourgondische invloeden staande beeldhouwwerken dateeren nog uit het laatste van de elfde en uit de twaalfde eeuw.

Alhoewel in de verschillende streken waar het zelfde motief wordt toegepast verschil in opvatting zichtbaar is, heb ik geen bepaalde ontwikkelingsgang van het eene type op het andere kunnen naspeuren. Het liefst zou ik willen denken aan een gemeenschappelijke, mogelijk wel aan de schilder- of miniatuurkunst, deels mogelijk ook aan de literatuur ontleende bron. Welke echter is mij niet gebleken, zoodat ik mij moet bepalen tot het aangeven der verschillende typen.

In de Provence en te Lyon vond ik het ornament toegepast op menschenkoppen, die eerder een ideale dan een wanstaltige uitdrukking aannemen, terwijl de ter weerszijde uit den mond komende banden zich daar geheel in het omringende ornament oplossen en in sierlijke krul- en bladversiering overgaan.

In de onder Bourgondische invloeden staande kerken te La Charité-sur-Loire en Saint-Benoit-sur-Loire waren het dierkoppen, die een min of meer fratsachtig voorkomen hadden, terwijl de uit de bekken voortkomende banden nu eens enkel een ornamentaal karakter hadden dan weer in draken of slangenkoppen eindigden.

In de Duitsch-Romaansche kerken eindigden de spraakbanden vrijwel zonder uitzondering in slangen en drakenlichamen en hebben de beeldhouwers speciaal ook bij de uitwerking van dit motief met bijzondere voorliefde de meest bizarre oplossingen nagestreefd. Nu eens worden menschen, dan weer

¹⁾ Zie *Architecture Romane du Midi de la France* par Henry Revoil, Tome I, pl. 26; II, pl. 44; III, pl. 18.

²⁾ Zie *L'Art Roman en France* par Camille Martin. Pl. 10, 39, 41 en 63.

dieren afgebeeld, terwijl de spraakbanden geregeld overgaan in slangenlichamen en staarten van basiliken en andere wonderdieren. De sterke ontwikkeling in deze richting, waarbij haast onbewust het ornament in diervormen overgaat, wordt door schrijvers als specifiek Germaansch aan gevoeld, waarbij zelfs wordt gedacht aan duistere oud-heidensche voorstellingen van de „Midgard slange und Fenriswolf” ¹⁾. Hoe dit zij, het motief werd in Midden- en West-Duitschland buitengewoon geliefd zoodat het zich niet alleen bij den uitgang van de Romaansche stijl, doch zelfs in de volle Gothiek kon handhaven. De gedrochten verdwijnen dan echter en uit den mond van ideale vrouwenkopjes zien wij fraai gevormd Gothisch bladwerk te voorschijn komen ²⁾.

Ook in de krachtige volkskunst, die op zoo rijke wijze tot uiting kon komen bij de Duitsche houtbouw vinden wij in het laatst van de 16e eeuw het Romaansche motief van de spraakbanden nog toegepast ³⁾.

Hoe de ontwikkelingsgang geweest is, blijft moeilijk te zeggen al zouden wij ten dezen Bourgondische invloeden op Midden-Duitschland waarschijnlijk achten, waar wij zien, dat een van de meest bekende spraakband-motieven te weten: dat op een kapiteel in de onderkerk te Queldinburg dus uit het begin van de 12e eeuw, identiek is met een kapiteel van een pilaster aan het koor van een van de kapellen van de Benedictijner kerk Sainte-Croix te La Charité-sur-Loire en beïnvloeding in omgekeerde richting moeilijk kon worden aangenomen.

Behalve op het Friesche beeldhouwwerkje wordt het spraakband-motief in Nederland ook nog aangetroffen op twee kapiteelen in de Lieve Vrouwe- en in de Sint Servatius-Kerk te Maastricht. Pater Ligtenberg heeft ze uitvoerig beschreven ⁴⁾ en komt tot de gevolgtrekking, dat ze uit een werkplaats, die in het begin van de 13e eeuw te Maastricht onder een beeldhouwer genaamd Heimo gebloeid heeft, afkomstig zijn.

De in hoog relief bewerkte kapiteelen zijn rijk versierd met oud- en nieuw-testamentische voorstellingen, waarbij men-

¹⁾ Zie Volkskunst von Robert Mielke, bladz. 34—36, afb. 8 en 9.

²⁾ Zie Bauornamente der Romanischen und Gothischen Zeit von Prof. C. Schaefer, plaat 59, kapiteelen in St. Elisabeth te Marburg.

³⁾ Zie Die Holzarchitektur Hildesheims von Carl Lachner. Afb. op bladz. 114.

⁴⁾ Die Romanische Steinplastik in den Nördlichen Niederlanden, Bd. I, bladz. 85—107, Pl. XVI, 4 en XXIII, 3 en 4.

schen en dieren in rond gestrengelde en in-bladvormen eindigende banden verstrikt zijn. Op twee dezer kapiteelen komen deze banden uit dierenbekken, op de wijze van het spraakband motief, te voorschijn. Dit laatste speelt hier, in tegenstelling met het beeldhouwwerkje uit Stavoren, maar een ondergeschikte rol.

De ornamenten, die doen denken aan een navolging van versierde initialen uit manuscripten wijzen ook hier op Bourgondische invloeden, die over Trier naar Maastricht doorgedrongen zijn. Ook wijst de schrijver op overeenkomst met kapiteelen uit Toulouse en Clermont, doch neemt toch in de eerste plaats Duitsche beïnvloeding aan ¹⁾. Een geheel analoge versiering trof ik nog aan op een pilaster-kapiteel in de Notre-Dame te Chalons-sur-Marne, waar op geheel identieke wijze de in bladvormen eindigende banden uit dierenkoppen te voorschijn komen ²⁾.

Direct verband tusschen deze Romaansche beeldhouwkunst aan de Maas en die benoorden de groote rivieren in ons land bestaat er echter niet.

Het kapiteeltje uit Stavoren met zijn zeer eenvoudig spraakbandmotief, zonder eenige toevoeging van andere diervormen, staat op zich zelf dichter bij de Bourgondische vormen dan bij de Duitsche, wat wanneer wij bedenken dat in en bij Stavoren in de 12e eeuw zeker gebouwd werd onder den invloed van het Benedictijner klooster van Sint Odulf, ook volstrekt niet onmogelijk is.

Waar beeldhouwwerkjes, die met het klooster te Stavoren in verband kunnen worden gebracht uiterst zeldzaam zijn en ook wel zullen blijven zal wel nooit nader bewezen kunnen worden, hoe deze invloeden naar hier gekomen zijn, hetzij direct door import van kunstwerken of kunstenaars, hetzij langs indirecten weg door navolging, door bemiddeling van relaties met het bisschoppelijk hof te Utrecht of op andere wijze.

Wat dateering betreft, kunnen wij ons veilig aan de 12e eeuw, misschien aan de tweede helft van de 12e eeuw houden.

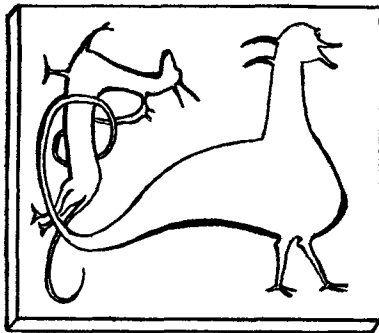
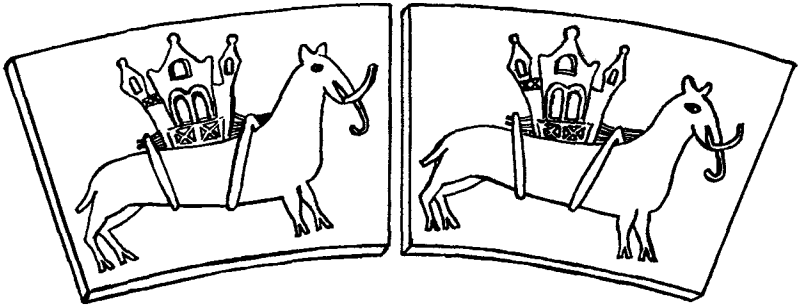
¹⁾ In bovengenoemd werk haalt Pater Ligtenberg op bladz. 103 Duitse litteratuur aan, die de beïnvloeding van de Noord-Italiaansche kunst op Duitsch Romaansche kerken aanwijst, speciaal van voorbeelden uit Como op Quedlinburg en Ferrara, Verona en Modena op Königsutter.

²⁾ Zie P. F. Marcou, Album du Musée de Sculpture Comparée (Palais du Trocadéro), plaat 54.

PLAAT II

Zandsteen kapiteeltje uit Stavoren

In relief gevormde geel geglazuurde tegels van gebakken aarde uit het klooster Mariëngaarde nabij Hallum.

III.

De hierbij afgebeelde tegels zijn gevonden bij de afgraving van de terp waarop eens het klooster Mariëngaarde onder Halum heeft gestaan (zie plaat II).

Voor zoover mij bekend zijn ze uniek in zooverre, dat geen tegels met geheel dezelfde versiering in andere kloosters of elders zijn gevonden. In techniek van scherf en glazuur komen ze echter geheel overeen met tegels en bouwfragmenten o.a. bij afgraving van het klooster Foswerd gevonden, alsmede met die welke nog bewaard gebleven zijn van de Oude Cisterciënser abdij Aduard.

De tegels zijn rood van scherf, naar alle waarschijnlijkheid door de kloosterlingen ter plaatse gebakken van gewone Friesche tichelklei. Ze zijn aan den voorkant geglazuurd met een vrij dikke gele loodglazuur, die op de plaatsen waar ze dikker is saamgelopen een bruine tint heeft aangenomen. De onegale manier waarop deze en aanverwante bouwfragmenten uit Friesche kloosters zijn geglazuurd, de merkwaardige dikte van de glazuurlaag en de opengesprongen luchtblaasjes, putjes en andere defecten, die hierbij dikwijls optreden, geven aanleiding tot de gevolgtrekking, dat de kloosterlingen nog maar beginnelingen waren in de kunst van glazuren.

Techniek en stijl in verband met de bouwgeschiedenis van het klooster geven mij aanleiding de Mariëngaarder tegels toe te schrijven aan het eind van de 12e of begin 13e eeuw.

Het eerste kerkje van het tot de orde der Premonstratenzers of witte Monniken behoorend klooster Mariëngaarde werd dicht bij de toen nog onbedijkte uitmonding van de Middellzee gesticht in 1163. Reeds onder den tweeden abt (1175—1184), werd een nieuwe kerk gebouwd en „het viercante des cloosters” het eigenlijke claustrum opgetrokken. Onder den vierden abt (1185—1194) werd het klooster volkomen afgebouwd en als zoodanig in 1190 ingewijd. Ook onder den vijfden abt (1194—1230) werd het klooster uitgebreid, doch onder de opvolgende abten in de 13e en 14e eeuw vernemen wij weinig of niets van nieuwbouw aan het klooster.

Het wil mij voorkomen, dat wij bij het nagaan van de invloeden en cultuurstroomingen, die op den bouw invloed kunnen hebben uitgeoefend in de eerste plaats moeten zien naar den hoofdtoegangsweg naar ons land uit het Zuiden: de Rijn.

Van den beginne af toch heeft Mariëngaarde zich gesteld onder het klooster Steinfeld in den Eifel als het moederklooster en zien wij de abten daarheen reizen via Utrecht en Keulen den Rijn langs, terwijl toen de abt van het klooster Wittewierum in Groningen in het begin van de 13e eeuw aan zijn, op dat gebied blijkbaar meer ervaren, collega den abt van Mariëngaarde vroeg naar een bekwaam bouwmeester, deze hem Meester Everard uit Keulen aanbeval.

Wij moeten hierbij echter niet over het hoofd zien, dat het moederklooster der geheele orde gevestigd was te Prémontré, Noord-westelijk van Reims nabij Laon en dat bij de Premonstratenzers even als bij de Cisterciënsers alle abten jaarlijks op de generale kapittel-vergaderingen in het hoofdklooster behoorden samen te komen. Noord-Fransche cultuurinvloeden kunnen wij dus in de Premonstratenzer kloosters evenzeer verwachten.

Onze Friesche kloosterlingen hebben de kunst van het maken van met loodglazuur overdekte tegels zoowel langs den Rijn als in Noord-Frankrijk gemakkelijk kunnen leeren.

Langs den Rijn was, speciaal de Elzas in de 12e eeuw een centrum van waaruit de kunst van het bakken en glazuren van tegels zich verspreid heeft. Van Romaansche tegelfragmenten gevonden in Schlettstadt en in het klooster Sankt-Odiliën, beide in den Elzas, wordt gezegd, dat ze zijn overtrokken met een dikke geelbruine glazuur. En relief bewerkte tegels, technisch gelijk aan die uit Mariëngaarde en dateerende uit de 12e en 13e eeuw, komen in de geheele Rijnstreek van Keulen tot Constanx veelvuldig voor ¹⁾.

Beschouwen wij in de eerste plaats de beide gelijke voor een venster- of deurboog gevormde tegels.

Het hierop voorkomende fantastische dier is onze aandacht wel waard. Ofschoon het beest wat zijn lichaamsvorm en kop betreft het meest van een paard heeft, kan dit dier, dat onze Hallumer monniken natuurlijk uit den dagelijkschen omgang bekend was, niet bedoeld zijn, daar zij het dan zeker niet zoo'n langgerekten vorm, niet zoo'n grooten bek en geen gespleten hoeven gegeven zouden hebben. Blijkbaar was het dier, dat zij afbeeldden hun niet uit persoonlijke aanschouwing bekend,

¹⁾ Zie voor de Fransche middeleeuwsche tegels vooral Emile Aimé's *Histoire des Carrelages émaillés* (1859), voor de Duitsche en andere Dr. R. Forrer's. *Geschichte der Europäischen Fliesen-Keramik*.

doch volgden zij een fantastische afbeelding of beschrijving na. Met de naar beneden gebogen gekrulde bovenlip en de naar boven omgekrulde onderlip zijn blijkbaar respectievelijk slurf en slagstanden van den olifant bedoeld.

Ook het getorende kasteel of tent van Oosterschen vorm, dat met zware singels op zijn rug bevestigd is, levert het bewijs, dat de Mariëngaarder monnik-tegelbakker een olifant heeft willen uitbeelden.

Om na te gaan aan welk voorbeeld hij zijn afbeelding heeft ontleend is het van belang de bronnen op te sporen, die in de kloosterbibliotheek van Mariëngaarde of elders voor hem te vinden zijn geweest.

De strijdolifanten waren reeds sedert de 4e eeuw vóór Christus als zoodanig in Indië in gebruik en werden vooral door de tochten van Alexander de Groote ook in de antieke wereld in Europa bekend. De Perzen gebruikten ze in hun strijd tegen de Grieken, evenals de Carthagers tegen de Romeinen. Natuurlijk poogden ook deze laatsten de strijdolifanten te gebruiken. Met hunne meer volmaakte oorlogstechniek ondervonden zij echter al spoedig de nadeelen van deze logge medestrijders, zoodat ze vóór Hadrianus' regeering (117—138 n. Chr.) als zoodanig reeds geheel waren afgeschaft ¹⁾. Een enkele text spreekt van olifanten, die door de Romeinen naar Bretagne vervoerd zijn, meer echter nog als indrukwekkende en vrees-aanjagende verschijningen, dan als bondgenooten in den strijd.

In hunne circusspelen bleef de strijd-olifant bij de Romeinen in gebruik een gewoonte, die door de Byzantynsche keizers nog tot in de 11e eeuw werd gevolgd.

Ofschoon er wel Friesche ruiters, die als bondgenooten in de Romeinsche legers dienden, geweest zullen zijn, die bij een of andere gelegenheid strijd-olifanten gezien zullen hebben, zal alle herinnering daaraan toch reeds lang uitgestorven zijn geweest

¹⁾ Prof. Dr. G. A. S. Snijder heeft een artikel over de strijdolifanten in de klassieke wereld geschreven in het Bulletin van de Vereeniging tot bevordering der kennis van de antieke beschaving. Jaarg. II. No. 1 (Juni 1927) naar aanleiding van een tweetal uit Egypte afkomstige afbeeldingen daarvan in de collectie von Bissing in het Museum Scheurleer te 's-Gravenhage. Een van deze afbeeldingen komt voor op een aan de 1e of 2e eeuw na Chr. toegeschreven terra-cottastempel, dat — volgens de tegenwoordige opvatting — gediend heeft als koek- of broodstempel. Een belangrijk gedeelte van de omvangrijke lectuur over dit onderwerp is aanwezig in de Buma-bibliotheek alhier.

toen omstreeks 1200 in Mariëngaarde deze tegels gevormd werden.

Onder Karel de Groote kwam het Westen opnieuw in kennis met het bestaan van den olifant. De Bagdadsche Khalif Harun al Rachid, die van den Frankischen keizer o.a. Friesche wollen mantels ten geschenke kreeg, zond in 801 den beroemden olifant Aboul-Abbas, die in Pisa ontscheept werd en na in Italië overwinterd te hebben, het volgende jaar te Aken aankwam.

De machtige indruk, die zijn verschijning in West-Europa maakte, wordt weerspiegeld niet alleen in de litteratuur van die dagen, doch ook in de miniaturen van het Lotharius-Evangelie en van den Bijbel van Karel de Kale (840—877). Afbeeldingen in deze manuscripten geven den indruk door den miniatuurschilder min of meer direct naar het leven te zijn gemaakt¹⁾.

Vroege afbeeldingen vinden wij ook in het uit het Oosten ingevoerde schaakspel. Schaakstukken, die volgens de traditie nog met Karel de Groote en zijne opvolgers in verband worden gebracht worden bewaard in de groote Fransche en Engelsche musea. De kasteelen worden hierbij gevormd door strijdolifanten, die vrij natuurgetrouw zijn nagebootst en een Oostersch karakter dragen ²⁾.

Ook langs anderen weg bleef de olifant bij den middeleeuwschen kunstnijvere bekend en wel voornamelijk door de afbeelding ervan op zijden weefsels uit het Oosten geïmporteerd. Zoo zijn bv. zgn. olifant-weefsels van Perzisch maaksel uit de 7e tot de 10e eeuw en van Byzantijsch maaksel uit de 10e en 11e eeuw bekend. Tot deze laatste groep behoort het bekende weefsel uit den schrijn van Karel de Groote. Waren de Perzische en ook de Byzantijsche afbeeldingen nog vrij natuurgetrouw, latere Italiaansche en andere weefsels verleenen aan den olifant allerlei fantastische toevoegsels als een trompetvormige slurf, hoornvormige hoofdduitsteeksels, vleugels enz. ³⁾.

¹⁾ Zie: Jean Ebersolt, *Orient et Occident. Recherches sur les influences Byzantines et Orientales en France avant les Croisades*, bladz. 49, 97/8, pl. XXII, XXIII, en F. F. Leitschuh, *Geschichte der Karolingischen Malerei*, bladz. 424.

²⁾ Zie: Henry René d'Allemagne. *Récréations et Passe-temps*. Platen tegenover bladz. 26 en 40.

³⁾ Zie Otto von Falke, *Geschichte der Seidenweberei*. Dl. I, afb. 128 en 130, olifantstoffen uit Perzië; afb. 151, dito uit Oost-Iran; Dl. II, afb. 237 en 241 dito uit Byzantium; afb. 295 en 395 dito uit Italië.

Zie ook: Canonicus Dr. Fr. Bock, *Geschichte der liturgischen Gewänder des Mittelalters* Bd. II, tafel IX. Dalmatiek met gevleugelde zittende olifanten, uit de Dom te Halberstad, 14e eeuw.

Op een laat-Romaansch weefsel uit de tweede helft van de 13e eeuw, bewaard op den Wartburg vond ik een fantastisch dier, dat door den hoogen toren, dien het op zijn rug droeg wel duidelijk bleek een olifant te moeten voorstellen, doch waarvan de kunstnijvere maker de slurf had weggelaten en vervangen door een plant, die het beest in den bek droeg, terwijl ook het dier met opstaande ooren en gespleten hoeven was afgebeeld ¹⁾.

Blijkbaar gaat deze laatste afbeelding terug op een gemeenschappelijk voorbeeld waarnaar ook onze Mariëngaarder monnik gewerkt heeft.

Ik vond nog een paar kunstuitingen, die blijkbaar op denzelfde oervorm teruggaan.

Een bas-relief aan de kerk van La Charité-sur-Loire uit de 2e helft van de 12e eeuw beeldt een olifant af met langgerekt paardelijf en opstaande ooren. In plaats van zelf een slurf te dragen heeft het beest een slurfvormige plant in den bek ²⁾.

Een paar 12e eeuwsche bronzen kandelaars in den vorm van torendragende olifanten waren aanwezig op de wereldtentoonstelling in 1900 te Parijs gehouden. Ook deze beesten hadden het langgerekte paardelijf van het Mariëngaarder voorbeeld, terwijl ook hier de brongietser het beest opstaande ooren en aan de korte slurf en slag tanden een phantastische oplossing gaf ³⁾.

Nog een voorbeeld vond ik in den vorm van een op een Romaansch voorbeeld teruggaand rond houten model voor zgn. „Lebkuchen” d.z. onze taai-poppen van Oostenrijksche afkomst, waarschijnlijk uit de 16e eeuw.

Zooals zoo vaak in de volkskunst is ook hier de olifant met een gekanteelde vesting op zijn rug naar een oer-oud-model gevormd en is aan zijn slurf een vreemdsoortige vorm gegeven, terwijl hij getooid is met een paardestaart en gespleten hoeven. ⁴⁾

Naast deze verbasterde voorstellingen, kwamen natuurlijk

¹⁾ Zie: J. H. Hefner-Alteneck. *Costumes, Oeuvres d'art et ustensiles depuis le commencement du moyen-âge*. Deel II, afb. 128.

²⁾ Zie afb. bij Dr. Pierre Beaussart, *L'église bénédictine de La Charité-sur-Loire* en bij Le P. Cahier, *Nouveaux mélanges d'archéologie. Curiosités Mystérieuses* blz. 145—148.

³⁾ Zie afb. *Catalogue illustré officiel de l'exposition rétrospective de L'art français*, no. 406. De kandelaars behoorden tot de collectie Chabrières-Arlès.

⁴⁾ Zie afb. 52 in Alfred Walcher-Molthein's *Zur Geschichte der Formmodel für Feingebäck und Zuckerwerk*. Sonderdruck uit de Belvedere.

ook zeer naturalistisch gevormde voor, vooral daar, waar de kunstenaar kon werken naar een levend model. Zoo moet ongetwijfeld de steenhouwer, die in de 13e eeuw te Parijs de zittende olifant op den torenomgang van de Notre-Dame gebeeldhouwd heeft naar een goedmoedige dikhuid in natura gewerkt hebben ¹⁾.

De vraag is nu aan welke oorspronkelijke bron het voorbeeld, waarnaar onze Hallumer Premonstratenzer monnik alsook de voorbeelden waarnaar de onbekende zijdewever, bronsgieter en vormmaker gewerkt hebben, ontleend zijn.

Dit zullen ongetwijfeld de middeleeuwsche dierenencyclopaediën „les bestiaires” geweest zijn, die den zgn. Physiologus tot grondslag hebben. Waarschijnlijk te Alexandrië als natuurwetenschappelijk volksboek ontstaan, dateert de Physiologus oorspronkelijk uit de eerste Christelijke eeuwen.

Ze is gegrond op de beschrijvingen van Ctésias den Griek, die omstreeks 400 vóór Christus geneesheer was aan het hof van den Perzischen koning Artaxerxès en uit wiens wonderverhalen van Azië werd geput door Plinius en andere antieke schrijvers. Deze verhalen werden in Byzantium verder uitgewerkt en ten slotte opgenomen in den „Physiologus”, die in de vroege middeleeuwen in verschillende over de Christenwereld verspreide kloosters vertaald en met Christelijke symboliek werd aangevuld ²⁾.

De voorbeelden uit deze dierenboeken speciaal ook uit Honorius van Autun's Wereldbeschrijving „De Imagine Mundi”, werden door de rondreizende Romaansche beeldhouwers en andere kunstnijveren over de geheele Christelijke wereld verspreid. Een speciaal centrum hiervan was Engeland. Een tweede centrum Bourgondië met het klooster van Cluny als uitstralend middelpunt. Soms zijn deze voorstellingen van onderschriften voorzien. Onder een olifanten-kapiteel te Aulnay komt de inscriptie voor „Hi sunt elephantes”. Ook op de beroemde kolom, uit de 12e eeuw afkomstig uit de abdij van Souvigny (en Bourbonnais) komt het opschrift „elefans” voor. Het aldus betitelde beest heeft daar echter geheel den vorm

¹⁾ Zie afb. 42 in Das Tier in der Kunst von R. Piper.

²⁾ Zie hiervoor het pas verschenen boek van Dr. Richard Bernheimer, Die Romanische Tierplastik und die Ursprünge ihrer Motive, München 1931, en de aldaar aangehaalde litteratuur speciaal van Cahier et Martin, Emil Mâle en Josef Strzygowski.

van een hinnikend paard met fantastisch gevormde staart ¹⁾).

In den Physiologus wordt ook de olifant beschreven en wordt als speciale eigenschap van hem vermeld, dat hij een toren op zijn rug draagt. Doordat de vertalers met het beest zelf niet bekend waren, ontstond veel verwarring over doel en vorm van de slurf en van de slagstanden, ook in verband met het fabeltje, dat de olifant om te kunnen paren vooraf van een in de nabijheid van het Paradijs groeiende plant de „mandragore” gegeten moest hebben. Hierdoor wordt de slurf dan ook soms veranderd in een tak of ander voorwerp, dat het beest in den bek draagt ²⁾).

De onnatuurlijke oplossing, die in het Hallumer voorbeeld voor slurf en slagstanden gezocht is, houdt dan ook zeker verband met de onbekendheid van den werkelijken vorm dezer lichaamsdeelen.

De vroeg-Christelijke commentators van den oorspronkelijken Griekschcn Physiologus vergeleken het olifantenpaar met Eva en Adam en hunne verdrijving uit het Paradijs, na van den appel gegeten te hebben.

Zelfs gaf de Physiologus-sage aanleiding, dat de olifant tot een symbool van Christus verheven werd. Hierdoor wordt dan ook het zoo vreemd aandoende veelvuldige optreden van olifanten in kerkelijke versieringen ³⁾ verklaard.

Dergelijke vergelijkingen komen ons kinderlijk en naïef voor en dat zijn ze inderdaad ook.

Vóór wij echter tot be- en veroordeelen ervan overgaan dienen wij ons althans even in te denken in den geest van den tijd, die ze schiep en er aan geloofde.

Wetenschappelijke ontleding van alle problemen waar onze tijd zoo prat op gaat, was nog een onbekend iets.

De wereld was voor den middeleeuwschen denker, den theoloog een symbool en de kunstenaar van dien tijd liet zijn kunstwerken een symbolische taal spreken.

De geheele natuur werd aan het goddelijke symbool aangepast en de levende wezens daarin drukten de gedachten van God uit.

¹⁾ Zie E. Mâle, *l'Art religieux du XIIe Siècle en France*, fig. 189.

²⁾ Vgl. het hiervoor genoemde Romaansche weefsel op den Wartburg en het basrelief aan de kerk van La Charité-sur-Loire.

³⁾ Behalve die te Mariëngaarde kan ik wijzen op olifanten o.a. in Romaansche kerk- en kloostergebouwen te Bari in Italië, te Vezeley, Charité-sur-Loire en Caën in Frankrijk, te S. Urban in Zwitserland, te Andlau in den Elzas.

De versiering van zijn kerkgebouw was voor hem een voorstelling in het klein van de geheele wereld en ieder schepsel Gods was gerechtigd daarin zijn plaats in te nemen.

Een enkele maal vormde hierbij een samenhangende groep kunstwerken de vertolking van een traditioneel kerkelijk dogma, meestentijds echter bevolkten de kunstenaars de kerken met voorstellingen van mensch, dier en plant naar eigen artistiek inzicht ¹⁾. Ook in andere opzichten was de Cathedraal in de vroege Middeleeuwen het middelpunt waar kunst en wetenschap een veilig onderkomen vonden. De versiering deed soms aan een museum van natuurlijke historie denken. Men kon er een opgezette crocodil bij den ingang opgehangen vinden, er werd in de sacristie de verdedigings-tand van den mythischen eenhoorn (inderdaad echter de tand van een narval) ²⁾ bewaard, evenals ook de klauwen van een griffioen. In de kerk van Angers vond men struisvogeleieren.

Dit alles moge op zich zelf geen nieuws zijn ³⁾, het kwam mij toch wel van belang voor aan een zoo concreet voorbeeld als onze tegels te laten zien, dat de Mariëngaarder monnik, die omstreeks 1200 zijn kerk versierde, door dezelfde ideeën werd gedragen als de beeldhouwers in Bourgondië, die in opdracht van de geleerde en prachtlievende monniken van Cluny de geheele wereld in steen gehouwen in hunne kerken wenschten te zien nagebootst.

Het is dan ook zeker niet toevallig, dat deze tegels oorspronkelijk een plaats hebben ingenomen in de versiering van een kerkelijk gebouw der Witte Heeren. In een klooster van hunne tegenvoeters de Schiere Monniken toch zouden deze voorstellingen allerminst op hun plaats geweest zijn.

Als onvermijdelijke reactie op de prachtlievendheid der

¹⁾ Natuurlijk zij men voorzichtig bij het zoeken naar speciale toepassingen der symboliek op de kerkelijke kunst. Dr. Pierre Beaussart geeft in zijn: „L'église Bénédictine de La Charité-sur-Loire, Fille Aînée de Cluny” een voorbeeld van de verschillende symbolieke opvattingen van het achttal aan den Physiologus ontleende dierfiguren (waaronder de olifant en de basiliscus) aan die uit de 2e helft der 12e eeuw dateerende kerk.

²⁾ De in het Friesch Museum bewaarde narval-tand zou dus ook uit een Middel-eeuwsche kerkschat afkomstig kunnen zijn, al is het natuurlijk evengoed mogelijk, dat ditvoorwerp uit een 16e-eeuwsch alchemistenlaboratorium, of een 17e of 18e-eeuwsche apotheek afkomstig is, waar deze tanden toen evenals opgezette crocodillen en andere voorwerpen van natuurlijke historie dienst deden als uithangborden der wetenschap.

³⁾ Zie Emil Mâle, *L'art religieux du XIIe et du XIIIe siècle en France*.

geleerde Clunyacensers trad reeds omstreeks 1130 Bernard van Clairveaux op en veroordeelde in sterke bewoordingen het overversieren der kerken, speciaal ook met allerlei monsterfiguren.

In de kerken der door hem gestichte Cisterciënser orde, in Klaarkamp en Aduard hebben zeer zeker tegels met dergelijke voorstellingen geen plaats kunnen vinden.

IV.

Op een anderen tegel afkomstig uit het klooster Mariëngaarde komt een dier voor, dat aan de Friesche monniken evenzeer uit den dieren-cyclus van den Physiologus bekend geweest zal zijn (zie plaat II).

Het is de basiliscus, een monsterdier, dat op den zevenden dag uit een door een haan gelegd ei voortgekomen, op de mesthoop werd uitgebroed. Hij is vergiftig en wordt de koning der slangen genoemd, die doodelijk werkte op mensch en plant, die met hem in aanraking kwamen. Zelfs de bloote aanblik van dit monster had den dood ten gevolge ¹⁾.

Natuurlijk hebben de monniken, die den Physiologus uitwerkten den basiliscus vereenzelvigd met satan en met de slang uit het Paradijs, die door verleiding van Eva en Adam de zonde over het menschedom bracht. Daarnaast werd nog een zeer ingewikkeld verhaal van een koningszoon bedacht, die het monster uit medelijden met de wereld ging bestrijden en de verlosser der wereld „Jesus Christus” was ²⁾.

Als afschrikwekkend voorbeeld voor de geloovigen was dan ook de basiliscus in de, in het begin van de 13e eeuw gebouwde Mariëngaarder kerk, zeker wel op zijn plaats ³⁾.

¹⁾ De basiliscus komt reeds bij Plinius voor en is in de Westersche Physiologus-vertalingen overgenomen. Hij wordt herhaaldelijk in het oude testament genoemd o.a. in de Spreuken van Salomon 23 : 32; bij Jesaja 11 : 18; 14 : 29; en 59 : 5 en bij Jeremaia 8 : 17.

Een afbeelding van het beest komt reeds voor in een Christelijke voorstelling op een uit Belgisch-Limburg afkomstig ivoorsnijwerk, uit het laatst van de 8e eeuw. Zie Pl. I in Adolph Goldschmidt, *Die Elfenbein Skulpturen*, Bd. I.

²⁾ Cahier et Martin, *Mélanges d'Archéologie* vol. II, Hoofdstuk 34. Basile Coc. pag. 213—215.

³⁾ De basiliscus komt o.a. ook voor op Romaansche beeldhouwwerken uit Sorrento, Verona, Narbonne en Vézelay. Op het beroemde kapiteel in de laatste plaats ziet hij zich zelf in een spiegel en gaat door de afschuwelijkheid van zijn eigen aanblik te niet.

De Physiologus deelt hem in bij de slangen met een lange staart, doch overigens op een haan gelijkend ¹⁾).

Eenigszins in verwijderd verband komt op den tegel nog een tweede dier voor, verstrikt in de staart van het monster. Ofschoon ik niet zeker ben van de beteekenis van dit kleinere dier zou dit de wezel kunnen verbeelden, die ofschoon het volksgeloof hem voor bang houdt, toch wordt voorgesteld als een bestrijder van den basiliscus, die dezen speciaal in zijn staart aanvalt.

Merkwaardig voor de Middeleeuwsche phantasie is ook de slang, die zich opricht op den rug van den wezel en hem in de nek bijt, op gelijke wijze als dit het geval is bij de Romaansche bronzen aquamaniles en kandelaren. Deze slang vormt bij deze voor den eeredienst bestemde voorwerpen het handvat. 't Is niet duidelijk of den slang hier een afzonderlijk gedrocht is, of wel dat ze een voortzetting vormt van de staart van den basiliscus.

Een merkwaardig bewijs hoe populair de door den Physiologus bij elkaar gefabelde natuurwetenschap eens is geweest en hoe taai dergelijke volkswijsheid zich door vele eeuwen heen heeft kunnen handhaven vond ik in een paar volksprenten, in het Friesch „heiligen” genaamd beide uit de eerste helft van de 19e eeuw. Op de ééne, een prent van den Belgischen drukker Brepols te Turnhout betrekking hebbend op de Italiaansche bedevaartsplaats Lorette ²⁾ en getiteld: „Litanie tot Onze Lieve Vrouwe van Lauretten” komt onder de vele religieuse symbolen ook nog een getorende olifant voor, terwijl op de andere, een zgn. cents prent van een Hollandschen uitgever, die nog aan onze grootouders in hun jeugd de gedaante der dieren van het heelal moest leeren een zeer late nakomeling voorkomt van het monsterdier, dat ook onze Mariëngaarder monnik eens op zijn tegel afbeeldde, hier verduidelijkt door het onderschrift: „Mijn naam is Basilis”.

In mijn in de laatste beide hoofdstukken gehouden beschou-

¹⁾ Cahier et Martin, *Mélanges d'Archéologie*, vol. II, pag. 215: „basiliscum qui est serpens in omnibus sicut gallus sed caudam longam serpentis habet”.

²⁾ In deze bedevaartsplaats die jaarlijks door meer dan 500.000 bedevaartgangers bezocht wordt, wordt het huisje, dat de Moeder Gods te Nazareth bewoond zou hebben en dat daarheen reeds in de 13e eeuw op miraculeuze wijze zou zijn overgebracht, bewaard. Zie *Histoire de l'Imagerie populaire flamande* par E. H. van Heurck et Dr. G. J. Boekenooen.

wing heb ik als maker van de tegels aangewezen een Mariëngaarder monnik. Inderdaad ben ik overtuigd, dat de tegels evengoed als de andere aldaar gevonden versierde baksteenbouw fragmenten en evenzeer als de gewone kloostermoppen waarmee de gebouwen waren opgetrokken ter plaatse gebakken zijn ¹⁾. Ze zijn wat de scherf betreft geheel identiek en de toepassing van de gele loodglazuur wijst in zijn primitieve samenstelling en de bakfouten, zeker op lokaal fabrikaat.

Dit sluit echter niet uit en ik houd het zelfs voor zeer waarschijnlijk, dat de modellen waarmee de tegels gevormd zijn en die waarschijnlijk van hout geweest zullen zijn, door een van buiten ingekomen mogelijk rondzeizend kunstenaar zijn gemaakt.

Ook wat de plaats betreft, die de tegels in het klooster hebben ingenomen, kunnen wij slechts oppervlakkige gissingen maken.

De olifant-tegels, die een eenigszins gebogen trapeziumvorm hebben, kunnen een raam of deurnis hebben versierd; wat de tegel met den basiliscus betreft zou men aan een fries kunnen denken.

Er is nog een vierde geel geglazuurde steen, van gelijk maaksel en gelijke herkomst in het Friesch Museum aanwezig. Deze draagt het opschrift „de Cilva”, dat blijkbaar op een volgenden steen vervolgd werd. Ik waag de gissing, dat op dezen tweeden steen het woord „Nigra” gestaan heeft en dat het opschrift in de Mariëngaarder kerk betrekking heeft op het nog onder het dorp Hallum bestaande gehucht „de Zwarte Wouden”.

We zullen echter dit gebied der gissingen maar niet verder betreden, het onderwerp zelf heeft ons al aanleiding genoeg gegeven ons in de phantasiën van lang vervlogen eeuwen te verdiepen.

Naar ik hoop zullen een volgende maal andere uit den Frieschen bodem voortgekomen kloosterfragmenten mij aanleiding geven voor soortgelijke cultuur historische naspeuringen.

¹⁾ De 13e-eeuwsche kroniek van de abten van het Groninger klooster Wittewierum, Emo en Menko, geeft ons over deze baksteenfabricage in veld-ovens uitvoerige gegevens. Zie o.a. De Abdij Bloemhof te Wittewierum in de 13e eeuw door Aem. W. Wybrands.

Zur ältesten Geschichte Frieslands

Von CARL WOEBCKEN

In dem ausgezeichneten Werk von Mr. P. C. J. A. Boeles, Friesland tot de elfde eeuw, vermisst man eine vergleichende Behandlung der Ortsnamen. Wenn die Städtenamen am Rhein erkennen lassen, ob ein Ort von den Römern, ob er von den Kelten gegründet ist, wenn man aus dem lesbischen Ortsnamen Methymnos auf eine Verwandschaft der alten Lesbier mit den Etruscern geschlossen hat, so verspricht eine Untersuchung der friesischen Ortsnamen ebenfalls Ergebnisse, die für die älteste Geschichte der Friesen von Bedeutung sind.

Je jünger die Ortsnamen in Friesland sind, um so verschiedener lauten sie. In der Neuzeit haben auf diesem Gebiete der Westen und der Osten keine Gemeinschaft mehr. Schon im Mittelalter ist der Name Wolden oder Wouden, der im Westen gern den neugegründeten Reihendörfern gegeben wurde, nur bis an die Grenze des Erzbistums Bremen, bis zur Leybucht, vorge drungen. Von da an fehlt er. Im Jeverland enden die Namen der Reihendörfer meist auf -riege, -reihe, in Butjadingen und im Lande Wursten auf -strich.

Anders ist es mit den Namen auf -um, die in ganz Friesland verbreitet sind, ja am häufigsten vorkommen. Nicht nur, dass die Endung dieselbe ist, es begegnen auch dieselben Namen. Es gibt ein

Midlum in der Provinz Friesland, im Reiderland, in der Krummhörn, im Lande Wursten,

Wirdum in der Provinz Friesland, in Groningen, in der Krummhörn und als Werdum im Harlingerland und Jeverland,

Winsum in der Provinz Friesland, in Groningen und früher auch ein Osterwinsum an der Ems,

Aalsum in der Provinz Friesland, in Groningen und im Lande Wursten,

Marsum, Oostum, Wierum in der Provinz Friesland und in Groningen,

Loppersum in Groningen und in der Krummhörn,

Dornum in Ostfriesland und im Lande Wursten. Der jetzt Dorum genannte Ort im Lande Wursten heisst im Rüstinger Sendrecht Dornhem.

Für diese Namen auf -um bildet also der ganze Küstenstrich, den wir heute Friesland nennen, ein geschlossenes Gebiet. Man zählt dort etwa 230 Orte mit der Endung -um. Durchweg sind es Dörfer auf Warfen, Terpen, die so benannt sind. Wenn einmal, wie im Brokmerland, auch Namen von Reihendörfern auf -um enden, Siegelsum, Uthwerdum, so ist meines Erachtens der Name eines untergegangenen Warfdorfes auf diese Neugründungen übertragen. Für das hohe Alter der Namen auf -um spricht, dass sie keinen Hinweis auf einen Warf, einen Wohnhügel, enthalten. Die ältere Schreibart lautet -hem, wie heute noch in Flandern, in England -ham, und bedeutet Heim.

Ebensowenig verraten die Existenz eines Wohnhügels, eines Warfs, die zahlreichen Namen auf -ns, -ls, -en, die sämtlich auf ein und dieselbe ältere Form, auf die Endung -ing oder -ingen zurückgehen. Es hiessen früher

Ellens	Enelinghe,
Esens	Eselingen,
Gödens	Godinghe,
Haddien	Haddingen,
Hummens	Humincgen,
Minsen	Minsingen,
Schortens	Scrotinghe,
Waddens	Waddinke,
Wüppels	Woppelense.

Manchmal hat die Ending -ing, -ingen sich auch gehalten, so in Boving und Eggelingen, oder beide Namen bestehen neben einander. Groningen heisst auch Grins und Harlingen Harns. Zuweilen hat ein Wechsel stattgefunden. Jemgum hiess früher Gemmingen und Baltrum Balteringen. Umgekehrt hat am Jadebusen der untergegangene Ort Twickels, von dem der Twickelser Groden seinen Namen hat, 1124, 1158 und 1190 Tvislon, Twixlum, geheissen, genau wie ein Dorf an der Ems. Oft steckt in einem Namen auf -um und in einem andern auf -ingen derselbe Personennamen. Dem Midlum entspricht ein Mittling (Mydlinghe) und ein Middels, dem Pewsum ein Pievens, dem Teetlum ein Tedlens (untergegangen, in Butjadingen). Wie in den Ortsnamen auf -um, ist auch in denen auf -ingen kein Hinweis auf einen Wohnhügel enthalten. Letztere Endung be-

zeichnet die Sippe, ebenso wie das -ungen in Nibelungen und Amelungen. Nach van Giffen lagen die ersten Wohnplätze in der Marsch noch zu ebener Erde. Ich halte daher die Annahme für berechtigt, dass die Namen auf -um und auf -ingen älter sind als die Errichtung der Warfen (Terpen).

Als die Ortsnamen auf -um und -ingen entstanden, bildete Friesland vom Fli, der späteren Zuider-Zee, bis zur Weser mit Einschluss des Landes Wursten ein Ganzes. Zwischen dem Osten und Westen bestand kein Unterschied. Die Namensendungen und auch vielfach die Namen selbst lauteten gleich. Das ändert sich sofort, als die Ortsnamen aufkommen, die einen Warf, einen Wohnhügel, voraussetzen. Die Endung, mit der diese Namen zusammengesetzt sind, ist im Westen einsilbig, nämlich -werd, -wert, -weer, -wier. Noch heute gebraucht man in Groningen für Terp oder Warf die Bezeichnung Wierd. In Ostfriesland wird die Endung zwar neuerdings -ward geschrieben, zum Beispiel in Hartward, Toquard, aber im Mittelalter lautete sie stets -werd. Die Verbreitung dieser Endung erstreckt sich bis ins Jeverland hinein. Es gibt dort ein Hohewerth und ein Langewerth. Dann aber hört sie auf.

An ihre Stelle tritt im Jeverland, wo Hohewerth und Langewerth eben nur Ausnahmen bilden, in Butjadingen, im Lande Wursten die zweisilbige Endung -warden, -werden oder -würden. Die Schreibart hat gewechselt. Sengwarden hiess früher Sevenwurden, Eiswaerden erscheint 1124 als Ebeswerdi, 1158 als Eveswerden, 1190 als Eveswarden. Leeuwarden in der Provinz Friesland gehört meines Erachtens nicht hierher. Ich halte diesen Namen für eine jüngere Bildung. Ursprünglich lautete er Liouwert. Die Grenze zwischen der einsilbigen Endung -werd und der zweisilbigen Endung -warden fällt nahezu zusammen mit der Grenze zwischen Ostfriesland und dem Jeverland. Es heisst in der Provinz Friesland Hartwerd, in Ostfriesland Hartward, aber Hartwarden an der Weser. Dem Ferwerd in der Provinz Friesland und dem Feerwerd in Groningen, dem Wadwerd in Groningen entsprechen Fedderwarden und Waddewarden im Jeverland und in Butjadingen.

Zur Römerzeit waren die Warfen bereits vorhanden. Plinius beschreibt sie. Da ist es nun bedeutsam, dass nach ihm auf dem Boden Frieslands zwei verschiedene Stämme wohnen, die Friesen und die Chauken. Die Grenze war zu seiner Zeit die Ems. Nach den Ortsnamen zu urteilen möchte sie vordem wohl

weiter östlich gelegen haben, dort, wo nachmals die Grenze zwischen der einsilbigen Endung -werd und der zweisilbigen -warden war. Die Chauken haben vermutlich das Wort Wierd anders ausgesprochen wie die Friesen. Nach den Tagen des Plinius ist die Grenze der Chauken und Friesen dann noch weiter nach Westen gerückt worden. Das Humsterland zwischen der Hunse und der Lauvers hiess 787 Hugmerchi, Chaukenmark.

Die Chauken sind zwischen Ems und Weser nicht als Ureinwohner anzusehen. Bei den Römern heissen sie in diesem Küstenabschnitt die Klein-Chauken zum Unterschied von den Gross-Chauken, die zwischen der Weser und Elbe wohnten. Der Name Klein- zeigt den Ableger an, die Kolonie, den ausgewanderten Teil des Volkes. Da die ältesten Ortsnamen, die auf -um und auf -ingen, zwischen Ems und Weser überein lauten mit denen zwischen Ems und Zuider-Zee, so darf man den Schluss ziehen: auch zwischen Ems und Weser sind die ersten Siedler in der Marsch Friesen gewesen. Die Chauken sind erst hinterher eingedrungen.

Tacitus rühmt die Chauken, sie seien ein grosser und friedliebender Stamm. Zu einem andern Ergebnis ist Plettke auf Grund von Ausgrabungen und Bodenfunden gekommen. In seinem Buch über Ursprung und Ausbreitung der Angeln und Sachsen weist er nach, dass die Urnenfriedhöfe der Chauken klein und wenig zahlreich sind, dabei streng geschieden von denen der Sachsen. Die Chauken sind also nicht später in die Sachsen aufgegangen, sondern sind von ihnen verdrängt oder vertilgt worden. Darnach ist kein Zweifel, dass wir es mit einem Herrenvolk zu tun haben, mit einer dünnen Oberschicht, die der Jagd und dem Krieg oblag und andere für sich arbeiten liess. Die Masse der Bevölkerung hat zwischen Ems und Weser nie aus Chauken bestanden. Bodenständig waren die Friesen. So wird es begreiflich, dass nach dem Untergang der Chauken dies Gebiet wieder zu Friesland gerechnet wurde. Einer Neubesiedlung bedurfte es nicht. Die alte Bevölkerung war mit nichten ausgerottet, sie war lediglich in den Stand der Hörigen heruntergedrückt worden.

Die fremden Eroberer kommen und gehen.

Wir gehorchen, aber wir bleiben stehen.

Fällt so aus den Ortsnamen auf -werd und -warden einiges Licht auf die Chauken und die Rolle, die sie auf dem Boden Frieslands gespielt haben, so enthalten die Namen auf -um und -ingen

vielleicht einen Hinweis darauf, woher die Friesen gekommen sind. Dass die Friesen nicht von der Geest her in die Marsch eindringen, sondern zu Schiff gelandet sind, vertritt mit durchschlagenden Gründen F. Swart, zur friesischen Agrargeschichte. Ganze Reihen der grossen Warfen müssen, nach ihren Namen zu urteilen, gleichzeitig entstanden sein. Ihre reihenweise Lage ist nicht durch Zufall zu erklären. Die Marsch öffnete sich von jeher nach der See hin. Zwischen Marsch und Geest bestanden Niederungen und Moore, die stärker trennten als weite Entfernungen. Noch im 11. Jahrhundert heisst es in einer Randbemerkung zu Adam von Bremen, Friesland sei unnahbar durch unzugängliche Sümpfe. Erst im Zeitalter des Deichbaus und der künstlichen Entwässerung sind Geest und Marsch sich näher gerückt. Die mutmassliche Urheimat der Friesen ist eine Küstenlandschaft, in der gleichfalls eine Mischung der Ortsnamen auf -um und auf -ingen vorkommt.

O. Bremer bezeichnete 1925 in Jever auf dem ersten Friesen-kongress die Inseln Sylt, Amrum und Föhr als die Urheimat der Friesen. Die Beschränkung auf die drei Inseln stösst auf Schwierigkeiten. Der Umstand, dass Sylt, Amrum, Föhr heute Inseln sind, darf nicht dazu verleiten, für die Frühzeit dasselbe anzunehmen. Zu Beginn unserer Zeitrechnung und noch lange waren sie Teile des Festlands. Mit der heutigen Halbinsel Eiderstedt zusammen bildeten sie die damalige Küste. Die älteren Ortsnamen unterscheiden sich denn auch nicht im Geringsten von denen im Innern und im Osten der Jütischen Halbinsel. Es sind dieselben Endungen, es sind zum Teil auch dieselben Namen. Hier wie dort gibt es ein Ordning, Tönning, Tofting, ein Toftum, Risum, Flegum, Gröde.

Die Jütische Halbinsel ist im Süden, vor allem in Holstein, eine Zeit lang entvölkert gewesen, so dass die alten Ortsnamen verschwanden. Die später entstandenen Ortschaften sind leicht kenntlich und tragen zum Teil slavische Benennungen. An der Westküste von Schleswig, im eigentlichen Jütland und auf den nächsten Inseln stösst man dagegen auf Namen von derselben Art wie in Friesland. Die dänische Generalstabskarte verzeichnet rund 130 Orte auf -um und rund 160 Orte auf -ingen, -ing oder -ens. Die Verbreitung der beiden Endungen lässt sich ebensowenig abgrenzen wie in Friesland, sie liegen unentwirrbar durch einander, nur dass im Westen und Norden die Endung -um überwiegt und im Osten die Endung -ingen. Die gesamte Halb-

insel bildet in Bezug auf diese Ortsnamen ein geschlossenes Gebiet, wie Friesland es gleichfalls tut.

Zwischen beiden Gebieten, der Jütischen Halbinsel und Friesland, herrscht weitgehende Übereinstimmung, nicht nur in den Endungen der Namen, sondern auch in den Namen selbst. Es gibt in beiden ein

Balum (Ameland und Pellworm, als Ballum auch an der Küste von Schleswig),

Blegsum (so 1360 auf Föhr, derselbe Name wie Blexen in Butjadingen),

Bierum (so in Friesland, auf der kleinen Jütischen Insel Läsö: Byrum),

Hallum,

Hellum,

Hornum (im Harlingerland, auf Sylt und mehrfach im Innern von Jütland),

Hijum (in Jütland: Hygum),

Midlum,

Morsum, das nichts mit Moor zu tun hat, sondern mit dem Personennamen Moder gebildet ist; von ihm auch der Familienname Modersohn,

Risum oder Rysum (für Jütland auch auf der Insel Fünen),

Dornum (in Jütland: Tornum),

Torum (am Dollart, untergegangen, und in Jütland),

Horsiens (so im Jeverland, in Jütland Horsens),

Wayens (im Jeverland, gesprochen: Woyens; in Schleswig Woyens),

Hoven (im Jadebusen untergegangen und in Jütland),

Jever (in Jütland: Giver).

Dass mit der Wanderung der Stämme auch Ortsnamen gewandert sind, ist unbestreitbar. Es kann kein Zufall sein, dass man in Deutschland soviele Ortsnamen findet, die in Jütland wiederkehren, so in Niedersachsen ein Astrup, Bastrup (jetzt Bergedorf bei Ganderkesee), Eystrup, Lastrup, Rostrup, so in der Provinz Sachsen und den angrenzenden Gebieten die zahlreichen Orte auf -leben, in Jütland -lev. Ferner finden sich in Jütland wie in Niedersachsen ein Arnum (dasselbe wie Arnheim am Niederrhein), ein Stenum, ein Koldingen (in Jütland Kolding), ein Selsingen (in Jütland Saelsingen) und endlich ein Stendal.

Bei der häufigen Übereinstimmung einerseits der friesischen und jütischen, andererseits der jütischen und niedersächsischen

Ortsnamen sind Gleichklänge für Friesland und Niedersachsen nicht verwunderlich. So findet sich ein

Balum auf Ameland, auf Pellworm und an der Weser bei Thedinghausen,

Morsum im Jeverland, auf Nordstrand, auf Sylt und bei Thedinghausen,

Brinkum bei Leer und nicht weit von Bremen.

Westrum im Jeverland und bei Lönigen,

Borssum bei Emden, Borsum im sächsischen Emsgau und bei

Hildesheim, als Börssum auch südlich von Braunschweig,

Ochtersum im Harlingerland und bei Hildesheim,

Gandersum bei Emden und Gandersheim bei Hildesheim,

Deersum bei Sneek und Dersum im sächsischen Emsgau,

Stavorn an der Zuider-Zee und Stavern im Hümling,

Hemelum in der Nähe von Stavorn und Hemelingen bei Bremen.

Auf dem Wege, den die Angelsachsen zurücklegten, als sie nach England zogen, machen wir dieselben Beobachtungen. Vlissingen auf Zeeland ist derselbe Name wie Flessingen bei Kolding, jetzt eine Untiefe, einst ein Dorf. In Flandern und Nordfrankreich enden zahlreiche Ortsnamen auf -hem (= -um) und -ingen, ganz wie in Friesland und Jütland. Dover, der erste Ort auf englischem Boden, kommt mehrfach in Jütland vor. Auch in England selbst fehlt es nicht an Ortsnamen, die ebenso gebildet sind wie die in Friesland und Jütland: Buckingham (man vergleiche die Böckingharde in Nordfriesland), Birmingham, Nottingham, Reading, Harling.

Die enge Verwandtschaft der altfriesischen mit der angelsächsischen Sprache hat Th. Siebs klargelegt. Durch den Gleichklang der Ortsnamen wird diese Feststellung unterstrichen. Th. Siebs schloss aus der Sprache, die beiden Stämme müssten einmal Nachbarn gewesen sein. Vielleicht war der Unterschied nicht so sehr ein Unterschied des Bluts als des Zeitpunkts der Auswanderung.

Die Übereinstimmung in den Benennungen der Ortschaften geht jedoch weit über das Gebiet hinaus, das von den Friesen und Angelsachsen besiedelt ist. Auffällig ist schon, dass der Name Drontheim in Norwegen wie in Niedersachsen begegnet. Drantum im Münsterland heisst 947 Driontheim. Das möchte sich dadurch erklären, dass Drontheim in Norwegen durch Siedler, die zu Schiff von Süden kamen, gegründet ist. Noch seltsamer

berührt es, dass man die jütischen Dorfnamen Alling und Tör-
ring auch in Bayern antrifft. Ferner gibt es ein Grönning (Öster-
und Vester-Grönning) in Jütland, ein Groningen in Friesland,
ein Gröningen bei Halberstadt und in Schwaben, ein Grüningen
in der Schweiz. Es gibt ein Beckum im Stadland, auf fries-
ischem Boden, nicht weit von der Weser, ein zweites in West-
falen und ein drittes in Flandern, ein Dötlingen (Thutelingen)
an der Hunte und ein Tuttlingen an der Donau, ein Gemmingen
an der Ems, jetzt Jemgum, und ein anderes in Baden, ein
Zurich in der Provinz Friesland und ein Zürich in der Schweiz.
Dem Oving in Rüstringen, später Ovens, im Jadebusen unter-
gegangen, und Baling, später Balum, auf Pellworm entsprechen
in Schwaben Owingen und Balingen. Ein Oostum haben wir
zweimal in Friesland, ein Ostheim bei Hanau, Aschaffenburg
und Meiningen, ein Heering in Butjadingen, ein Hering bei
Darmstadt, ein Heringen südlich von Limburg und ein Heerin-
gen in Thüringen. Giver heisst es in Jütland, Jever in Friesland
und Giffers in der Schweiz. Das jeverländische Heppens enthält
denselben Personennamen wie Heppenheim an der Bergstrasse
bei Heidelberg. Die Gleichklänge sind also nicht beschränkt
auf das Gebiet der Friesen und der Angelsachsen.

Den Schlüssel für die gleichlautenden Ortsnamen so verstreuter
Gebiete liefern die Nachrichten römischer Schriftsteller
über die Sueven. Nach Tacitus wohnten auf der Jütischen Halb-
insel sieben suevische Stämme, unter denen die Angeln und die
Warnen die bekanntesten sind. Ein anderer Teil der Sueven
sass an der Elbe, vornehmlich in der späteren Mark Brandenburg.
Teile der Angeln und Warnen zogen nach Thüringen. Zu den
uns erhaltenen altgermanischen Volksrechten gehört die *lex*
Angliorum et Werinorum id est Thuringorum. Unter dem
Namen der Marcomannen und der Alemannen treten andere
suevische Scharen in Süddeutschland auf. Schwaben bewahrt
ihren Namen. Die Sueven, die dort eine neue Heimat fanden,
waren Stammesverwandte jener Sueven, die unter dem Na-
men Angeln und Sachsen zuerst Flandern und dann England
besetzten. Auch die Friesen gehören in diese Völkerfamilie,
waren von Haus aus Sueven. Hierin dürfte die Erklärung liegen
für die gemeinsamen Züge, die das friesische Recht mit dem
des Berner Oberlands und mit dem in der Drenthe, in Südhol-
land, Zeeland und Flandern hat und die R. His in dem von Borch-
ling und Muss herausgegebenen Sammelwerk „die Friesen“ auf-

führt. Es ist vermutlich das Recht der Sueven, das ihnen allen zu Grunde liegt.

Über den Auszug der Friesen liegen keine Nachrichten vor. Da man die Spuren menschlicher Ansiedlungen in der Seemarsch nur bis ins 2. Jahrhundert v. Chr. zurückverfolgen kann, so wird ihre Niederlassung in dem nach ihnen benannten Lande wohl in diese Zeit fallen. Es ist nicht notwendig, dass man ihre früheren Wohnsätze nur an der Westküste der Jütischen Halbinsel sucht. Der schmale Landrücken zwischen Schlei und Treene war ohne grosse Schwierigkeiten zu überwinden.

Ihre Wanderung verlief wie die späteren Völkerverschiebungen in der Richtung von Osten nach Westen. Sie bildeten die erste Welle, der noch mehrere gefolgt sind. Der erste Punkt am Südrand der Nordsee, wo sie Fuss fassten, war das Land Wursten an der Weser und das gegenüberliegende Rüstringen. Das in jüngerer Zeit die Friesen am dichtesten in der Provinz Friesland sitzen, wie auch heute noch, ist kein Gegenbeweis. Kolonien sind oft volkreicher als das Mutterland. Die spätere Verteilung besagt für die Zeit der ersten Niederlassung nichts. Sicherlich suchten die Friesen die Flussmündungen auf. Die Normannen haben es nach ihnen auch getan. Die Geest konnte nicht locken. Wenn einzelne Vorsprünge der Geest wie Jever und Groningen schon früh als Wohnplätze gewählt worden sind, so hat dazu ihre Lage an einer Bucht, an einem Fluss bewogen. Nicht selten mag eine Sturmflut die Veranlassung gewesen sein, dass man auf den Rand der Geest übersiedelte. Es geschah noch zur Zeit der Deiche. Eine ganze Anzahl Reihendörfer sind auf diese Weise entstanden. Im Allgemeinen aber sind die Warfenketten mit gleichlautender Endung ihrer Namen als die ältesten Dörfer Frieslands anzusprechen. Eine solche Kette kennzeichnet die älteste Uferlinie des Landes Wursten. Sie besteht aus den Dörfern Midlum, Alsum, Dorum, Mulsum, Wremen, Imsum. Eine andere grenzte das Jeverland nach Norden ab. Die Namen endeten einst alle auf -ingen. Es sind: Mederns, Funnens, Bassens, Minsen, Förrien.

Die Auswanderung der Friesen fiel vor die Römerzeit. Der Beginn einer zweiten Völkerbewegung ist gegen Ende des 1. Jahrhunderts n. Chr. zu erkennen. Sie hatte als Ziel die Scheldemündung. Plinius ist zwar aus den widerspruchsvollen Nachrichten über die Bewohner dieses Küstenabschnitts nicht klug geworden, aber Tacitus nennt als erster hier die Sueven in sei-

nem Leben des Agricola. Eine Cohorte Usipier hat in Britannien gemeutert und sich dreier Schiffe bemächtigt. Nach mancherlei Irrfahrten werden die Flüchtigen erst von den Sueven, dann von den Friesen aufgegriffen. Sueven und Friesen sind hier auch später Grenznachbarn in der Lebensbeschreibung des heiligen Eligius, der als Bischof von Noyon zwischen 659 und 665 verstorben ist. Der Name Zeeland, eigentlich Zeeuwland, bedeutet nach de Man: Land der Sueven.

Dass auf der Jütischen Halbinsel um das Jahr 100 n. Chr. eine Auflösung der alten Stammesverbände im Gange war, erkennt man aus der Darstellung des Ptolemaeus. Ptolemaeus ist mit Tacitus darin einig, dass er im Norden die Cimbern wohnen lässt. Nach ihnen heisst noch heute das Himmerland südlich vom Limfjord mit der Hauptstadt Aalborg, ebenso das Thyland nördlich vom Limfjord nach den Teutonen. An die Sitze der Cimbern stiessen die der Haruden. Als Nachbarn werden sie auch im Monumentum Ancyranum aufgeführt. Auf Haruden leitet man zurück den Namen Harsyssel, früher Harthesyssel, für den Bezirk im Südwesten der Halbinsel Salling. Salling hängt zusammen mit den Sabalingiern oder, wie Karsten den Namen in das Germanische übersetzt, den Salawingiern des Ptolemaeus. An seine Haler erinnern die Hallaeharden nicht weit davon. Dasselbe Wort ist aber auch erhalten in dem Ortsnamen Hallum, der sich in Jütland wie in Friesland findet. Es ist ein Personennamen, und die Haler dürften von Haus aus eine Sippe gewesen sein. Dasselbe gilt von den Singulonen. In Sillens, Butjadingen, und Sillens stede steckt der gleiche Name Sigilo. Sillendi, im Mittelalter ein Bezirk von Schleswig, wird damit zusammengebracht. In den Phundusiern des Ptolemaeus will man die Eudoser des Tacitus, die Sedusier Caesars sehen, die zusammen mit Mannschaften der Haruden im Heere des Ariovist vertreten waren. Auch mit den Euthiern, die in der Völkerwanderungszeit an der Rheinmündung erscheinen, werden sie identifiziert. Unbestimmbar bleiben bei Ptolemaeus allein die Kobanden. Den übrigen Stämmen hat die neuere Forschung ihren Platz angewiesen. (Vergl. Karsten, die Germanen).

Durch diese Völkernamen, zu denen noch die Sachsen nordöstlich der Elbe hinzutreten, wird jedoch der Raum der Halbinsel nicht ausgefüllt. Die Sitze der meisten sind im Norden Jütlands nachgewiesen. Das heutige Schleswig bleibt fast völlig frei. Es gibt zu denken, dass hier eine Landschaft Angeln heisst.

Darf man dem Ptolemaeus blind vertrauen? Er versetzt die Angeln an die mittlere Elbe. Selbstredend können Teile von ihnen dorthin ausgewandert sein. Von den Angeln und Warnen in Thüringen erzählt ihr altes Volksrecht. Aber ist es glaubhaft, dass zur Zeit des Ptolemaeus alle Angeln aus der Landschaft, die nach ihnen benannt ist, ausgewandert waren? Sie werden noch im Widsithlied genannt.

Nicht minder willkürlich verfährt Ptolemaeus mit den Warnen, die bei Tacitus Nachbarn der Angeln sind. Sie haben bei ihm ihre Wohnsitze im Quellgebiet der Weichsel. Ebendort setzt er die Ombronon an. Gemeint sind wohl die Ambronon, die Wandergenossen der Teutonen auf ihrem Zuge ins Südland, die 627 unter den Ansiedlern in England erscheinen. Damals wurden sie auch Altsachsen genannt (Nennius). Und wenn das Himmerland, wie jetzt nicht mehr bestritten wird, von den Cimbern und die Halbinsel Salling von den Sabalingiern ihren Namen haben, so wird Amrum auch wohl von den Ambronon genannt sein. Die Aufzählung bei Ptolemaeus ist als eine vollständige nicht anzusehen. Eine Völkerkarte der Jütischen Halbinsel um 100 n. Chr. müsste auch die Namen der Angeln, der Warnen und der Ambronon enthalten.

Der Name Sachsen, der alle andern Bezeichnungen verschlungen hat, selbst den Gesamtnamen Sueven, der bei Tacitus noch hoch in Ehren steht, kommt bei Ptolemaeus zuerst vor. Sie waren kein einheitlicher Stamm. Die Dörfer, die sie gründeten, tragen Namen mit den Endungen -um (-hem, -ham), -ingen (-ens), -trup, -leben. Wir haben in ihnen einen Bund verschiedener Stämme zu erblicken, dessen Kern die Sueven ausmachten. In ihn gingen jedenfalls auf die vier andern bei Tacitus erwähnten suevischen Stämme der Jütischen Halbinsel, die Reudinger, die Avionen, die Swardonen und die Nuithonen.

Die Sachsen sind auf ihren Eroberungszügen an Friesland nicht vorbei gegangen. Die Warfenfunde beweisen es. Friesland ist von den Sachsen unterjocht worden, wie sein östlicher Teil zuvor von den Chauken unterjocht worden war. Schriftlich bezeugt wird diese Tatsache durch Venantius Fortunatus. Der Frankenherzog Lupus (Wolf) besiegte zur Zeit des Königs Sigibert (561—575) die Sachsen und Dänen am Flusse Bordaa und verfolgte sie bis zum Fluss Laugona. Bordaa ist die Bordena oder Middelzee, Laugon die Lauvers. Auf dem Boden Frieslands schalteten also Sachsen und Dänen. Dass Friesland seinen Namen

nicht einbüsste, sondern vorher und nachher Friesland hiess, hat daran gelegen, weil die sächsische Eroberung hier einen andern Charakter trug als in England. Die stammverwandte Bevölkerung wurde nicht ausgerottet. Sie blieb und zahlte. Aus Eigentümern wurden Pächter. Nachdem die Übersiedlung nach England den sächsischen Herrenstand geschwächt hatte, gewannen die Friesen wieder das Übergewicht, das sie der Zahl nach nie verloren hatten.

Mit dem Aufhören der sächsischen Herrschaft entstand mit nichten ein friesisches Gesamtreich. Gosses weist darauf hin, dass es zur selben Zeit in England nur Teilkönigreiche gab und dass die Friesen weder vorher noch nachher Talent zur Bildung eines kräftigen Staates gezeigt haben. Als Radbods Reich zusammenbrach, erweiterten die Franken ihr Gebiet nur bis zur Lauvers. Das sieht nicht darnach aus, als ob Radbod auch über Ostfriesland geherrscht habe.

Dass Fosetesland in der Lebensbeschreibung des heiligen Willibrord nicht Helgoland sein kann, hat Th. Siebs wiederholt festgestellt. Helgoland hat in geschichtlicher Zeit nachgewiesenermassen nicht viel am Umfang verloren. Es hat vor allen Dingen seinen Charakter bewahrt, es war nie etwas anderes als ein Felsen und eine Sanddüne. Wo soll da eine Quelle sein, in der die Friesen getauft wurden! Adam von Bremen, der die Behauptung aufgebracht hat, Fosetesland sei Helgoland, fabelt sogar von Rinderheerden und Getreidefeldern. Er hat sich Märchen aufbinden lassen. Zudem gesteht er selbst, dass erst im 11. Jahrhundert der Bischof Eilbert von Fünen das menschenleere Eiland entdeckt habe und dass es sodann als Zuflucht für Einsiedler und Seeräuber gedient habe. Das passt durchaus nicht zu dem, was in den Lebensbeschreibungen des Willibrord und Ludger von Fosetesland erzählt wird.

Neben den Sachsen nennt Venantius Fortunatus als Gewalthaber auf dem Boden Frieslands die Dänen. Als ihre Heimat gilt Schonen an der Westküste von Schweden. Nach dem Abzug des grössten Teils der Suevischen Stämme eroberten sie die Jütische Halbinsel und drangen dann auf den Spuren der Sachsen weiter nach Westen vor. Sie bildeten die letzte Welle der Wanderzüge, die von der Jütischen Halbinsel ihren Ausgang nahmen. Einer ihrer frühesten Einfälle ins Fränkische Reich wird im Beowulflied berührt. Das war im 6. Jahrhundert. Am höchsten schwoh die Flut an im 9. Jahrhundert. Wie früher den Sachsen, so ist

Friesland damals den Dänen oder, wie sie auch genannt werden, den Normannen unterworfen gewesen. Auch diesmal schritt die Besetzung von Osten nach Westen vor.

Im Jahre 826 wurde der Dänenkönig Harald vom Kaiser mit Rüstringen belehnt. Manche nehmen an, er habe Rüstringen später aufgegeben, als er sein Augenmerk auf die Maasmündung richtete. Dafür ist kein Grund zu entdecken. Niemand machte es ihm streitig. Auch ist in Rüstringen die Erinnerung an die Fremdherrschaft so lebendig geblieben wie nur irgendwo. Wenn es von Haralds Nachfolgern Rorich und Gottfried heisst, sie hätten sich des grössten Teils von Friesland bemächtigt, so bedeutet das nicht, der Osten sei ausgenommen gewesen, sondern ausgenommen waren mit mehr Wahrscheinlichkeit die abgelegenen und dünn bevölkerten Gebiete der Geest. Überall, wo zahlreiche Warfen oder Terpen waren, fanden die Seefahrer auch bequeme Landungsplätze. Die Siedlungsgeographie Frieslands richtet sich in dieser Zeit noch durchaus nach den Flussmündungen und Meeresbuchten.

Die vollständigste Übersicht über die Normannenzeit in Friesland gibt Walther Vogel, die Normannen und das fränkische Reich, Heidelberg 1906. Bereits 836 wird geklagt, die Friesen gehorchten dem Kaiser nicht mehr. Von Regungen zur Selbstständigkeit verlautet nichts. Sie gehorchten demnach den Normannen. 841 belehnt Kaiser Lothar Harald mit Walcheren und andern Grafschaften. Ganz Friesland bis zum Sincfall stand ihm offen.

Im Anfang verstand Lothar es noch, das kaiserliche Ansehen gegen seinen Lehnsman zu wahren. Harald hat ihm Heeresfolge zur Mosel leisten müssen. Seinen Nachfolger Rorich, der des Verrats beschuldigt wurde, hat er sogar gefangen gesetzt. Rorich wurde landflüchtig. Er sammelte jedoch in Dänemark eine neue Gefolgschaft und kehrte nach Friesland zurück. Lothar, ausser Stande, ihn wirksam zu bekämpfen, gab ihm 850 seine Lehen zurück und fügte noch andere hinzu. In aller Form wurde ihm der Schutz der Küste übertragen. Er war damit von der Heerespflicht entbunden. Zugleich war er hierdurch als Herr von Friesland anerkannt. Die fränkischen Chronisten reden von dem Friesenreich, dem regnum Fresonum, das Rorich inne gehabt habe. So war es. Ein einziges Mal in seiner Geschichte ist Friesland in seinem ganzen Umfang geeint gewesen. Ein Wille regierte. Aber sein Herr war ein Fremder.

Es ist keineswegs dichterische Erfindung, wenn im Gudrunlied Dänen und Friesen als Glieder eines Reichskörpers auftreten. Diesen Zustand hat es an der Nordsee länger als ein halbes Jahrhundert gegeben.

Hettel war der Friesen Herre,
Ihm dienten Wasser und Land.

Seine besten Helden aber werden als Dänen bezeichnet. Setzt man statt Hettel Rorich ein, so ist es richtig. Dass die Gegner als Normannen bezeichnet werden, ist spätere Zutat. Wess Stammes sie waren, sagen die Namen ihrer Führer, Hartmut und Ludwig (Chlodwig). Es sind fränkische Namen, und der Kampfplatz, der Wülpensand, liegt an der Grenze des friesischen und des fränkischen Gebiets.

Friesen dienten fortan im Heere der Dänen. Eine aus beiden gemischte Schar landet 855 in England. Friesen sind auch sicherlich beteiligt gewesen, als Rorich den Versuch machte, sich des dänischen Trones zu bemächtigen. Das schlug ihm fehl, aber auf einer zweiten Heerfahrt erzwang er 857 die Abtretung des Landes zwischen der Eider und dem Meer, des heutigen Nordfriesland.

Langhans, über den Ursprung der Nordfriesen, hat angenommen, dass jetzt erst die Westküste Schleswigs von Friesen besiedelt worden ist. Jessen, das Wohngebiet der Friesen, weist auf die Möglichkeit hin, dass Sturmfluten die Friesen zur Auswanderung dorthin bewogen haben. Th. Siebs weist nach, dass die Nordfriesen ihrer Sprache nach aus dem Osten, nicht aus dem Westen von Friesland gekommen sein müssen. Es gibt noch zwei weitere Anhaltspunkte.

1. Sie sind als Heiden dorthin ausgewandert. Die erste Kirche wird erst 1103 gebaut. Schutzpatron dieser Kirche, der zu Tating, war St. Magnus, der erst im 11. Jahrhundert der Nationalheilige der Friesen geworden ist. Dies lange Festhalten am Heidentum weist gleichfalls, ebenso wie die Sprache, auf den Osten von Friesland.

Wohl hatte Carl der Grosse 785 in Paderborn angeordnet, je 120 Mann sollten eine Kirche mit einem Hof, zwei Hufen Landes und zwei Leibeigenen, einem Knecht und einer Magd, ausstatten. Die Heidenbekehrung war damit für Sachsen auf eine gesetzliche Grundlage gestellt. 120 Mann war ein feststehender Begriff, die Hundertschaft („Grosshundert“). Auf dem Boden Eng-

lands reichen diese Hundertschaften zurück bis in die Zeit des Eindringens der Angelsachsen (S. Rietschel, Untersuchungen zur Geschichte der germanischen Hundertschaft, in Zeitschrift für Rechtsgeschichte XXVII., Weimar 1906). Zur Zeit der Einwanderung mögen es Abteilungen von 120 Mann gewesen sein. Später stimmte die Zahl nicht mehr. Unter Hundertschaft verstand man eine Anzahl Menschen, die zu ein und derselben Gerichtsstätte gingen. Mit der Zeit wurde ein geographischer Bezirk daraus. Im Westen Frieslands heissen diese Hundertschaften Deele, im Osten verbergen sie sich unter wechselnden Bezeichnungen. Bald fallen sie zusammen mit Gau, so der Federitgau in der Krummhörn, das Wangerland, Östringen, bald mit den Dritteln und Vierteln der Gaue, so im Harlingerland und in Rüstringen. Es ist kein Zweifel, dass mit der Zeit in Friesland das 785 gesteckte Ziel erreicht worden ist. Jede Hundertschaft hat ihre Kirche, die Sendkirche, bekommen. Das geistliche Gericht, das Sendgericht, war allemal an den Hauptorten der Deele, Gaue oder Viertel, wo auch die Thingstätte war. Aber im äussersten Osten hat diese Entwicklung längere Zeit gebraucht als im Westen.

Willehad, 787 zum Bischof von Bremen ernannt, starb schon zwei Jahre später. Sein Nachfolger Willerich begab sich infolge widriger Umstände erst 805 an den Ort seiner Amtstätigkeit. Dann setzten die Einfälle der heidnischen Normannen ein. Obgleich einige ihrer Könige sich haben taufen lassen, so hat sich doch keiner mit solchem Eifer für die Ausbreitung des Christentums eingesetzt wie die fränkischen Herrscher. Die geistlichen Geschichtsschreiber überhäufen Rorich mit Schmähungen. Er heisst bei ihnen ein Tyrann und die Galle der Christenheit. Wie schlecht es an der Grenze der Sachsen und Friesen mit der Mission bestellt war, zeigt die Tatsache, dass der Largau zwischen Weser und Hunte erst um 1050 seine erste Kirche bekam, zeigt ein Brief Kaiser Lothars an den Papst aus dem Jahre 850, wo es heisst, die Leute um Wildeshausen hätten das Christentum zwar seit geraumer Zeit gehört und auch angenommen, aber wegen der Nachbarschaft mit den Heiden hielten sie nur zum Teil an der wahren Religion fest und seien zum Teil schon beinahe abgefallen.

Da die Nordfriesen als Heiden in das heutige Schleswig eingewandert sind, so müssen sie aus dem Teil Frieslands stammen, der am längsten heidnisch geblieben ist.

2. Darauf weisen ebenfalls die Namen von Einwohnern der Halbinsel Eiderstedt aus den Jahren 1430—1480 hin, die von A. Sach, das Herzogtum Schleswig, II. S. 186 gesammelt sind. Die älteren Ortsnamen sind überwiegend mit Personennamen zusammengesetzt. Diese Personennamen müssen in der fraglichen Gegend verbreitet gewesen sein. Wenn z.B. ein Ort an der Ems Rorichum heisst, so muss es dort einmal einen Rorich gegeben haben. Da dieselben Namen in den Geschlechtern forterbten, konnten sie sich unter Umständen Jahrhunderte lang halten. Nun findet sich ein grosser Teil der eiderstedtischen Personennamen wieder in den Ortsnamen des Jeverlands und Butjadingens, nicht aber im selben Masse in den Ortsnamen anderer Teile von Friesland. Die betreffenden Personennamen in Eiderstedt und die entsprechenden Ortsnamen im Jeverland und in Butjadingen werden hier neben einander gestellt:

Ecke	Eckwarden (zweimal),
Fedder	Fedderwarden (zweimal),
Tete	Tettens (zweimal),
Ate	Atens,
Auch	Aukens,
Bo und Bow . . .	Boving,
Ebbi	Ebeswerden, später Eiswürden, untergegangen,
Ove	Ovens, untergegangen,
Siven oder Ziven .	Sevenwurden, jetzt Sengwarden,
Volker	Volkers.

Derselbe Vorname kehrt auch wieder in dem eiderstedtischen Ortsnamen Oldenswort und dem butjadinger Oldensum (untergegangen). Im Emslande entspricht nur Esklum dem Eiderstedtischen Personennamen Eskil.

Rorich weilte fünf Jahre in seiner neuen Erwerbung, in Nordfriesland. Denkmäler aus dieser Zeit sind die Burg bei Borgsum auf der Insel Föhr und der Woltersberg bei Jever, doppelte Ringwälle, die sich im Profil völlig gleichen. Über den Einfluss der Normannen auf die Befestigungskunst gibt Aufschlüsse Schuchhardt, Atlas vorgeschichtlicher Befestigungen in Niedersachsen. Der äussere Ringwall bei Borgsum ist heute fast verschwunden.

In Nordfriesland hat man wohl von Kleinfriesland und Grossfriesland gesprochen. Kleinfriesland war das eigene Land, Grossfriesland die alte Heimat. Im Jahre 862 kehrte Rorich dorthin

zurück. Es verlautet nichts davon, dass in der Zwischenzeit die Friesen sich gegen ihn aufgelehnt hätten. Der erste Aufstand, von dem wir hören, brach 867 aus. Hincmar von Rheims behauptet, die Friesen hätten Rorich vertrieben. Da er jedoch in ungebrochener Machtfülle auf Zusammenkünften mit ost- und westfränkischen Königen erscheint, zuletzt 873, so darf man von einem Zusammenbruch seines friesischen Reiches nicht reden. Nur ein Teil Frieslands hat sich von ihm losgerissen. Vermutlich sind die Friesen zur See glücklich gewesen. Auch Alfred der Grosse von England hat sich der Dänen erwehrt, indem er grössere, hochbordigere Fahrzeuge baute und mit ihnen die Überlegenheit auf dem Wasser gewann. In die Zeit der Kämpfe Rorichs mit den Friesen fällt die erste Erwähnung der Kogge, jenes Schiffstyps, dessen Erfindung D. Schäfer den Friesen zuschreibt. Man gab ihnen damals den Namen Kogkinger, Koggenfahrer.

Von örtlichem Widerstand erfahren wir nun öfter. 873 landete Rolf, ein Sohn Haralds, also ein Neffe oder Vetter Rorichs, im Ostergo, um Tribut einzufordern. Die Einwohner des Ostergo weigerten sich und wählten zum Führer einen Dänen, der Christ geworden war und schon lange unter ihnen wohnte. Der Kampf endete zu Gunsten der Friesen. Ein zweiter Sieg wurde 884 bei Nordwidi erfochten. Der Erzbischof Rembert von Bremen war zugegen, der Ort lag also in seiner Diözese. Man hält Nordwidi gewöhnlich für Norden in Ostfriesland. Dagegen sprechen schwerwiegende Gründe. Norden heisst stets Norda. Adam von Bremen erzählt, der Hügel, auf dem der Erzbischof während der Schlacht gebetet, habe sich seitdem durch einen immergrünen Rasen ausgezeichnet. Bei Norden ist Geest. Die umliegende Marsch ist erst später, zur Zeit der Deiche, besiedelt worden. Auf der Geest gab es keine andern Hügel als Heidehügel, und die sind niemals grün. Es ist unerfindlich, warum die Normannen in solch einer magern, menschenarmen Gegend gelandet sein sollten, da sie doch sonst die Flussmündungen mit ihren Warfenketten vorzogen. Nur wegen des Gleichklangs der ersten Silbe hat man auf Norden geraten. Wenn man darnach gehen will, ist es aber geratener, an Nordwiede bei Wremen im Lande Wursten zu denken.

Von Deutschland erfuhren die Friesen keine Hülfe, im Gegenteil, Carl der Dicke belehnte 882 einen andern Verwandten Rorichs, Gottfried, mit Friesland, so wie es Rorich beherrscht

hatte, also in seinem ganzen Umfang. Dieser Gottfried hat bei den Friesen ein schlechtes Andenken hinterlassen. Die Utrechter Bischofschronik fabelt, er habe die Friesen gezwungen, stets einen Strick um den Hals zu tragen, damit er sie jederzeit aufhängen könne. Dasselbe hat das Rüstringer Rechtsbuch von 1327 im Sinn, wenn es behauptet, König Carl habe die Friesen befreit von den eichenen Banden, den Stricken aus Bast, die alle Friesen an ihrem Halse trugen.

Unter diesem König Carl, der die Friesen befreite und ihnen wertvolle Vorrechte gab, hat die spätere Zeit Carl den Grossen verstanden. Auf diese Weise sind die 17 Küren, die unter den allgemeinfriesischen Gesetzen den ersten Rang einnehmen, in den Ruf gekommen, sie seien erst entstanden, als die Carlsage bei den Friesen zur vollen Ausbildung gelangt war, und wären mithin als Geschichtsquelle nicht zu gebrauchen. Allein nirgends berufen sie sich auf Carl den Grossen. Sie reden nur von einem König Carl, und dieser kann nach den ganzen Zeitumständen nur Carl der Dicke sein.

Auch Nordfriesland, auf dessen Geschicke Carl der Grosse nicht den mindesten Einfluss gehabt hat, wollte seine Freiheit diesem König Carl verdanken. Als König Abel von Dänemark 1252 ins Land rückte, um neue Abgaben zu erzwingen, versammelten sich, wie die Eiderstedtische Chronik berichtet, die Nordfriesen am Burmannswege bei Garding und sprachen alle aus einem Mund, dass der ehrwürdige König Carolus ihre Voreltern frei gegeben habe, was sie mit Heeresdienst bei ihm erworben hatten, und ehe sie König Abel huldigen und ihm Schatz und Zins geben wollten, eher wollten sie alle sterben oder König Abel sollte sterben. Die einzige Abgabe, zu der sie sich verpflichtet fühlten, waren Landgeld und Hauspfennige. Ihnen entsprechen in den 17 Küren Huslotha und Friedenspfennige.

Carl der Grosse hat unbeschränkte Heeresfolge von den Friesen verlangt und erhalten. Es war nicht seine Art, die Unterwerfung durch Zugeständnisse zu erkaufen. Desto mehr hat sein Urenkel Carl der Dicke dies Verfahren geübt. Friesland war zu seiner Zeit dem Reich entfremdet. Die 17 Küren stellen einen Versuch dar, die Friesen wieder an das Fränkische Reich zu fesseln, nachdem Gottfried im Jahre 885 auf des Kaisers Anstiften ermordet war und keinen Nachfolger bekommen hatte.

Es hiesst in den 17 Küren, die Friesen seien dem König im

Norden, in der schlimmen Hörne, unterworfen gewesen. Ist dabei an Rorich und Gottfried gedacht, dann stimmt die Sache. Die Friesen sollten nun Christen werden und dem König im Süden untertan sein. Dass im Osten Frieslands das Christentum sich noch nicht durchgesetzt hatte, haben wir gesehen. Keine Sage spricht zu uns, sondern geschichtliche Tatsachen. Carl der Dicke, der über keine Machtmittel verfügte, um Friesland auch gegen den Willen seiner Bewohner wieder in eine engere Verbindung mit dem Reich zu bringen, sucht die Friesen durch folgende Zugeständnisse zu gewinnen:

1. Der Tribut, den die Normannen forderten, Klepschilde genannt, kommt in Wegfall. Zu zahlen sind fortan Huslotha und Friedenspfennige.

2. Die Heeresfolge wird eingeschränkt, damit die Friesen ihr Land hüten können gegen die Meerflut und das Heer der Heiden. Sie brauchen nicht weiter mit als im Westen bis zum Sincfall und im Osten bis Hitzacker an der Elbe. Mit andern Worten, der Küstenschutz, den Rorich und Gottfried ausgeübt hatten, wird nun den Friesen übertragen.

3. Die Strassen von der Küste ins Binnenland werden unter Königsschutz gestellt. Es sind die Strassen von Oldenburg nach Jever, von Emden nach Münster und von Stavorn nach Coevorden. Nur in der lateinischen Übersetzung der 17 Küren steht statt Coevorden Köln. Die Lesart Coevorden ist jedoch auch aus sachlichen Gründen vorzuziehen. Es ist der von der Natur gewiesene Weg, auf dem unter andern auch Heinrich der Fette nach Friesland gelangt ist und den vermutlich schon die Reiterei des Germanicus im Jahr 15 eingeschlagen hat. Für Oldenburg und Münster sind altertümliche Worte eingesetzt, die hernach nicht mehr gebraucht werden, Omersburg und Mirmigardeford.

4) Endlich sagt die 7. Küre, dass die Friesen auf freiem Stuhl sitzen und gegen Zahlung der Huslotha das Etheldom erworben haben. Letzteres erklärt Ph. Heck für die Fähigkeit zum Erwerb von Erbeigentum.

Diese letztere Bestimmung musste dazu beitragen, den Unterschied der Stände zu verwischen, ebenso wie die Einschränkung der Heeresfolge verhinderte, dass Freie ihr Land von einem Mächtigen zu Lehen nahmen und sich so in den Stand der Unfreien begaben. Der Hauptgrund, der in andern Ländern die Menschen zu diesem Schritt bewog, fiel für die Friesen fortan

weg. Auf den 17 Küren beruht es, dass das Lehnswesen in Friesland keinen Fuss gefasst hat.

Mit Gottfrieds Ermordung im Jahre 885 hörte das grosse Normannenreich in Friesland auf, zu bestehen. Die Überlieferung in Nordfriesland weiss von Kämpfen der Friesen in des Kaisers Dienst. Sie hätten sich ihre Freiheit verdient: „dat se by eme vorworven hadden mit heerschilden“. Genaue Nachrichten liegen nicht vor. Die Normannen haben wohl noch Einfälle in Friesland gemacht, um zu rauben und zu plündern, aber zur Gründung eines Reiches auf friesischem Boden ist es nicht wieder gekommen.

Von solchen Raubzügen handelt die 17. Küre. Wenn jemand von den Normannen verschleppt wird und wieder frei kommt, so kann er seine Grundstücke ohne Weiteres wieder in Besitz nehmen, Veräusserungen während seiner Abwesenheit sind in diesem Falle ungültig. Dahin gehört auch folgende Bestimmung der 24 Landrechte: wenn die Normannen jemand mit-schleppen, und er dann mit ihnen zurückkehrt, ein Dorf überfällt, Häuser anzündet, Männer erschlägt oder bindet, und wenn dieser Mann nun später fliehen kann oder ausgelöst wird, so soll er über seine Untaten vor dem Thing vernommen werden; schwört er bei den Heiligen, dass er das alles aus Not getan hat, weil er seines Leibes und seiner Glieder nicht mächtig war, so soll er straffrei ausgehen, denn der Knecht muss tun, was sein Herr befiehlt, um seines Lebens willen.

Jetzt erst, nach 885, dürfte die Erbauung einer Kirche für jede Hundertschaft auch im Osten von Friesland durchgeführt sein. Die Entstehung der Kirchspiele oder Parochien, einer Einteilung, welche die Heidenzeit nicht gekannt hat, ist weit jünger. Adam von Bremen erzählt, vor der Zeit des Erzbischofs Unwan (1013—1029) sei die Zahl der Kirchen in der Diocese Bremen gering gewesen. Erst Unwan habe die heiligen Haine, die immer noch abergläubische Verehrung genossen, umhauen und von dem Holz Kirchen bauen lassen. Diese Nachricht kann sich nur auf den Osten von Friesland, soweit er zur Diocese Bremen gehörte, beziehen. In den angrenzenden Geestbezirken Oldenburgs, wo die Namen Godensholt und Donnerschwee noch heute an heilige Haine erinnern, ist man erst nach Unwans Zeit an Kirchengründungen herangegangen. Da nach einer Randbemerkung zu Adam von Bremen gegen Ende des 11. Jahrhunderts die Zahl der Kirchen in Friesland, soweit es dem

Erzbischof von Bremen unterstand, 50 betrug, das sind zwei Drittel von denen, die 1420 vorhanden waren, so ist damit der Zeitpunkt, in dem hier die meisten Kirchspiele entstanden sind, gegeben. Es war die Zeit des Erzbischofs Unwan und seiner nächsten Nachfolger, das 11. Jahrhundert.

Damit haben wir auch einen Anhalt, wann die Seedeiche gebaut sind. Im Jeverland ging die Entstehung der Kirchspiele der Bedeichung des Landes voraus. Die Grenzen sind vorwiegend ehemalige Balgen und Priele, Küsteneinschnitte, die vor dem Bau der Deiche den regelmässigen Verkehr auf das Schwerste hinderten. In Butjadingen dagegen wie auch im Emsland sind die Grenzen der Kirchspiele künstlich gezogene Gräben von gerader Linienführung. Diese Grenzziehung kann erst nach der Bedeichung erfolgt sein. Daraus erhellt, dass im östlichen Friesland der Bau der Seedeiche und die starke Vermehrung der Kirchen im 11. Jahrhundert sich zeitlich nahe sind. Es ist anzunehmen, dass der Deichbau im Westen von Friesland etwas, aber nicht lange vorher erfolgt ist. Mit ihm schliesst der älteste Abschnitt der friesischen Geschichte.
